

המכון ללימודי השואה ע"ש ח. אייבשיץ

רחוב התיכון 39, נווה-שאנן, ת.ד. 9288, חיפה 31092
Gideonbe5@gmail.com

בס"ד, טבת תשס"ח, דצמבר 2007

ביטאון פורום שמירת
זיכרון השואה
גיליון מספר 18

עורך: גדעון רפאל בן מיכאל

רוח האדם היהודי בשואה

תפילה בבית הכנסת
בגטו וורשה-1940

תוכן העניינים

עמודים

5-3	• פתח דבר
9-6	• יעקב וינברג: בדרך לאושוויץ
11-10	• הלינה בירנבאום: החיים כתקווה
16-12	• חנה איילנברג: התנגדות רוחנית בגטו לודז'
17	• שיר – חוה ברונשטיין: פסח תש"ה ברייקנדרוף
18-17	• בורוכוביץ גולני: להפליג בעולם הדמיון
20-18	• רבקה בסמן בן-חיים: עם השיר כשירון
22-21	• יפה אליאך: ליל הסדר בברגן-בלזן
23-25	• סמי פדר: הנס במחנה בונצאלו
42-26	• מאיר דבורז'צקי: חיי הרוח בגטו וילנה
43-42	• תפילת הנשים בטרבלינקה
44-43	• כ"ץ קיבל גולדה: הסידור באושוויץ
45-44	• הינדה פלמן-פרנר: אורות מאופל
46	• מיומנו של המורה אברהם לוי
48-46	• בזכות נרות שבת
49-48	• מאיר דבורז'צקי: מסירותן של הנשים השתיות בגטו וילנה
50-49	• אדית הצדיקה
51-50	• בית הכנסת בטרבלינקה
52-51	• אלוקי אברהם במחנה ברגן-בלזן
	• יפה אליאך: שמירת המסורת היהודית בקרב האסירים היהודים
59-53	• במחנות הריכוז
60-59	• ביבליוגרפיה
61-60	• מראי מקומות

סצנה מתוך ההצגה "היהודי הנצחי" בגטו וילנה

מודעות על מופעי תרבות בגטו וילנה

פתח דבר

אחרי כורסא שמירת ליכרון השואה, הפלוג והמרכה!

בשנים, שבהם אני עוסק בחקר השואה קראתי עדויות רבות. עמדתי נפעם ונרגש לקרוא עדויות של אנשים המתארים את עמידתם הרוחנית האיתנה בשואה וחיפוש משמעות לחיים, הכל כדי לשמור על צלם האדם ובתקווה להישרד ממכונת ההשמדה הגרמנית.

מאוחר יותר, הגיע לידי ספרו של הפסיכולוג היהודי ויקטור פרנקל: "האדם מחפש משמעות". [הוא הוציא ספרים נוספים. ראה רשימה ביבליוגרפית] בספרו מתעד פרנקל את חוויותיו כאסיר במחנה השמדה נאצי ומתאר את גישתו הפסיכותרפית למציאת משמעות בחיים.

הוא סובר כי כל אחד זקוק ליעד מרכזי בחיים, מציאת משמעות לחייו, כדי להתגבר על טראומות ומצבים קשים. בני האדם הם חופשיים בבסיסם, ועל אף שהנאצים יכלו לשלוט בגופו של האדם, הם לא יכלו לשלוט בנפשו, שאת החופש של הנפש לא יכלו לשלול ממנו.

פרנקל, הצליח להעביר תיאורים המסבירים לנו היטב את העמידה היהודית בשואה וניתן ללמוד מתיאורים הערכיות הללו את נחיצותו, משמעותו וחיבותו של החינוך לערכים בקרב בני הנוער.

ויקטור פרנקל נולד בשנת 1905 בווינה. השלים את לימודי הרפואה, וקיבל תואר דוקטור לרפואה בשנת 1930. בשנת 1924 התפרסם מאמרו הראשון בעידודו של פרויד.

הוא כיהן כפרופסור לנירולוגיה ופסיכיאטריה בבית הספר לרפואה של אוניברסיטת וינה. בין השנים 1940-1942 כיהן כמנהל המחלקה הנירולוגית בבית החולים של רוטשילד. נישא בשנת 1941 לטילי גרוסר שנספתה בשואה. במשך מלחמת העולם השנייה שהה במשך שלוש שנים באושוויץ, דכאו ובעוד מחנות ריכוז.

פרנקל חיבר 32 ספרים, שפורסמו ב-32 שפות. לעברית תורגמו רק 4 מספריו.

בתקופת השואה, פרנקל יכול היה לעזוב את וינה ולהגר לארצות הברית לאחר שקיבל אשרת כניסה אליה, הוא העדיף להישאר בווינה ולגונן על הוריו, בתוקף תפקידו כראש המחלקה לנירולוגיה בבית החולים היהודי. בספרו "השאיפה למשמעות" [עמ' 72] הוא מספר שלאחר היסוסים רבים, מה שחזק אותו לקבל את ההחלטה הרת הגורל לא להותיר את הוריו מאחוריו, היה שבר שיש של עשרת הדיברות, שאביו מצא בבוקר שקיבל את אשרת הכניסה, במקומו של בית הכנסת שנשרף, שבו חרוטה האות המסמלת את הדיבר של כבד את אביך ואת אמך.

בשל היותו יהודי נשלח פרנקל על ידי הנאצים, לגטו טרייזנשטט ומאוחר יותר למחנה ההשמדה אושוויץ. בטרייזנשטט הוא עבד כרופא כללי במרפאה, עד שהבחינו בכישוריו בפסיכותרפיה והוא התבקש להקים יחידה מיוחדת, על מנת לעזור למגיעים חדשים להתגבר על ההלם הראשוני.

מאוחר יותר הקים יחידה כדי למנוע מקרי התאבדות בקרב האסירים. אך ברוב זמנו במחנה הריכוז הוא היה אסיר מן השורה, ומילא תפקידים פיזיים כמו חפירת חפירות והנחת מסילות לפסי רכבת. [1]

פרנקל שרד את השואה, אך כמעט כל משפחתו, פרט לאחותו, הושמדה. סיבלו במחנות הריכוז וההשמדה העצים את תפיסתו המוקדמת שהתפתחה כבר בגיל הנעורים, כי כל אחד זקוק ליעד מרכזי בחיים, מציאת משמעות לחייו, כדי להתגבר על טראומות ומצבים קשים.

בספרו המפורסם ביותר "האדם מחפש משמעות" מספר פרנקל כי כדי לשמור על שפיותו האישית בתנאים הקשים, היה צועד לעתים מחוץ למרפאתו ונותן הרצאה לקהל דמיוני על "החוויות הפסיכותרפיות במחנות ריכוז". כדי להמחיש שהמתיחות שבין שאיפה להגשמה הינה חיובית, סיפר כי מה שהחזיק אותו בחיים במחנה הריכוז ועזר לו להתגבר אף על מחלת הטיפוס, היה הרצון העז לשחזר ולפרסם כתב יד של ספרו 'הרופא והנפש': מבוא ללוגותרפיה שהלך לאיבוד באושוויץ. [2]

לטענה, כאילו הוא שוגה בהערכת יתר של האדם ענה, כי הוא יודע שבני אדם הומאניים הם מיעוט בעולם, וקריאתו עומדת כאתגר להצטרף למיעוט נעלה זה. הוא מעדיף לדבר על פוטנציאל האנושי במיטבו, שאם לא כן, תהיה סכנה שהאדם יסחף לפוטנציאל האנושי במרעו. [3]

הוא התריע כי לעומת הסיכון כביכול של הפרזה בערכו של האדם, הרבה יותר מסוכן להפחית בערכו של האדם, שכן דבר היכול להביא לידי השחתה של בני הנוער. [4]

אף באימי השואה, ראה ביטוי לרוח האדם וליכולת חירותו האנושית, וכתב: "האדם הוא זה שהמציא את תאי הגזים, אך הוא גם זה שנכנס אליהם קוממיות, ותפילת 'שמע ישראל' על שפתיו". בניגוד לפרויד, שטען כי תחת לחץ כבד כמו הרעבה ההבדלים האישיותיים והרוחניים שבין בני אדם יטושטשו, הוא אמר כי בשואה במצבים הקשים ביותר, היו שנעשו חזירים ולעומתם היו שנעשו קדושים".

מספר ציטטות מספרו של פרנקל "האדם מחפש משמעות":

"לאחר שהתוודעתי אל אותם קדושים-מעונים, אשר סבלם ומותם העידו על העובדה, כי החירות הפנימית האחרונה אינה בטלה לעולם. אפשר לומר, כי הם היו ראויים לסבלם; הדרך שבה נשאו את סבלם, הייתה הישג נפשי אמיתי. חירות רוחנית זו - שאין לשלול אותה מן האדם - היא שנותנת משמעות ותכלית לחיים". [עמ' 86-87]

"צריך שתהא משמעות גם לסבל. הסבל כחלק בלתי-נמחה של החיים, אף בדמותו של הגורל והמוות. אין שלמות בלי סבל...כאן הסיכוי הניצב לפני האדם לנצל את האפשרויות להשיג את הערכים המוסריים, שעשויות להופיע במצב קשה - או לוותר עליהן. והיא הנותנת, אם ראוי הוא לסבלו או אינו ראוי". [עמ' 87]

"סגולה מיוחדת היא באדם שאין הוא יכול להתקיים אלא אם כן הוא צופה אל העתיד. זה מקור ישעו ברגעים הקשים ביותר של קיומו, אם כי יש שהוא צריך לאלץ את רוחו שייטול עליו משימה זו". [עמ' 94]

"אסיר שאבדה אמונתו בעתיד - בעתידו - גורלו נחתם. משאבדה אמונתו בעתיד, בטלה גם אחיזתו הרוחנית; הוא נידרדר וסופו ניוון הגוף והנפש". [עמ' 95]

אני ממליץ מאד, שתקראו את הספר "האדם מחפש משמעות".

בביטאון זה, בחרתי להביא מספר עדויות הממחישות לנו את ההסתכנות והמאבק הקשה של היהודים בתקופת השואה בשמירת רוח האדם היהודי. אנו יכולים ללמוד מהעדויות, כיצד הערכים היהודיים טבועים בחותם נפשם של בני עמנו בשואה, האמונה החזקה כי מחר יהיה טוב יותר, אפשרו להם לחלום חלומות בהקיץ, הפעלת הדמיון היוצר וכניסה לעולם הערכים היהודי תוך כדי נטרול נפשי מהמציאות הקשה מאד ולתת משמעות לחייהם.

אנו מוצאים תופעות של ערבות הדדית ואחריות בתוך המשפחה ומחוצה לה. תופעת ההתנגדות הרוחנית ניכרת בכל העדויות. התנגדות זו מסבירה, כיצד תופעות של לימוד תורה, שמירה על מצוות וקיום מסורת ישראל, כתיבת יצירות ספרותיות, כתיבת עיתונים ועלונים, קיום מערכת חינוך ענפה תיאטרון ומוסיקה ועוד... ועוד..., חוללו התנגדות רוחנית זו.

הייתי יכול להביא מאות עדויות על מערכת עניפה של פעילות תרבותית וחינוך בגיטאות, פעילות תנועות הנוער, מפעלי החסד וגמילות חסדים ועוד, אך לצערי, יריעת הביטאון מצומצמת.

לא שיניתי את הניסוחים והתחביר מהעדויות וזאת כדי לשמור על אוטנטיות העדויות והמסמכים.

אני תקווה, שהצלחתי בעדויות שהבאתי להמחיש לציבור הקוראים, כיצד מצאו אנשים משאבים וכוחות פנימיים-רוחניים שיתנו משמעות לחייהם ברגעים הקשים שבהם הם נמצאו בתקופת השואה.

דודון רפאל בן מיכאל

עורך הביטאון

"לאחר שהתוודעתי אל אותם קדושים-מעונים, אשר סבלם ומותם העידו על העובדה, כי החירות הפנימית האחרונה אינה בטלה לעולם. אפשר לומר, ... הדרך שבה נשאו את סבלם, הייתה הישג נפשי אמיתי. חירות רוחנית זו - שאין לשלול אותה מן האדם - היא שנותנת משמעות ותכלית לחיים".

ויקטור פרנקל

יעקב וינברגר: בדרך לאושוויץ

הלילה האחרון בטרם יצאנו ממונקאץ', לא ידענו "לאן פנינו מועדות". נשארנו תקועים ברכבת-בקר שעמדה על המסילה בתוך שטח בית החרושת ללבנים בשם "קאלוש" שבפאתי העיר מונקאץ'. ב"קאלוש" נמצאת באופן קבוע פלוגה מיוחדת של אנשי ה-ס"ס, שתפקידה היה לגרום עינויים וייסורים לנכבדי העיר.

תוך כדי המתנה בתוך קרונות הבקר וציפייה לבאות, עלו מול עיני התמונות של מעשי זוועות שביצעו קלגסי הנאצים. אהוב היה עליהם להוציא קבוצות-קבוצות של זקנים, וביניהם חולים רבים, לתרגל את הקרבנות תוך כדי ביצוע תעלולים כשידיהם עמוסות בלבנים, לצעוד "בצעדי-צבא" בתוך ביצה, ליפול ולקום, וחוזר חלילה - כל זאת לפי פקודות קצובות של אנשי ה-ס"ס. הדבר נמשך עד שהקרבות התמוטטו ונאספו על ידי בני משפחותיהם שעקבו בדאגה בהתעללות. העינויים חזרו שוב ושוב, בעוד אנו סגורים מאחורי סורג ובריח בקרונות-בקר ומצפים לצאת לדרך לאי-שם...

עד היום כשאני נזכר באווירת הייאוש שהשתלטה עלינו תוך כדי המתנה לבאות, עוברת בי צמרמורת! הייתה זאת הרגשה של אוזלת-יד, דכדוך וחוסר אונים. כולם חשו את הסכנה הקרבה ובאה. את הנורא מכל: אין מושיע!

שוב אותן התמונות שחוזרות ועולות מחדש. איך כולם הסתערו על קרונות הבקר, כאילו ביקשו להבטיח לעצמם "מקום טוב באמצע". ההמולה לא פסקה גם לאחר שכולם עלו לקרונות-הבקר.

והטראומה החלה רק עתה... בהתחלה לא תפסנו את גודל האסון שפקד אותנו. זה לקח קצת זמן עד שהתאקלמנו. הלילה הראשון עבר בהרהורים נוקבים, ואיש מבינינו לא עצם עין. רק עם דמדומי בוקר, בשעה שקרונות הבקר החלו לנוע – "התעוררנו לחיים" והרהרנו מה בעצם מצפה לנו. כאמור, הקרונות היו נעולים על מנעול ובריח, אין יוצא ואין בא. רק האשנבים הקטנים הזכירו לנו היכן אנו נמצאים.

החום בפנים הקרון היה ללא נשוא. היינו מצויידיים ב"צידה-לדרך", בדברים אלמנטאריים שנאצים התיירו לנו לקחת, ביניהם גם בגדי עבודה... מי יודע אם ומתי נזדקק להם! רצינו להאמין שלא הכל אבוד. אולי היה זה בתוך תת-ההכרה? אולי בכל זאת מובילים אותנו למחנות עבודה!?

המחזה שליווה אותנו לאורך הדרך היה מהנוראיים שידענו עד כה. במיוחד באו הדברים לביטוי במבטם ובהתנהגותם של הילדים הקטנים בתוך הקרון. לשבחם ייאמר, כי הם התנהגו למופת. היו אלה הילדים סקרניים, ילדים שהתעלו ברגעים קשים אלה. לרוב מכונסים בתוך עצמם. הם חיפשו מבעד לסדקי הקירות וחורי רשת הטייל שבאשנבים אחר פיסת-שמיים. לרגע הייתה זו מתגלית – ומייד נעלמת. בלי להבין פשר הדברים ורזי העולם. ביקשו והתפללו בשקט לרחמי שמיים. עיניהם הקטנות היו נשואות לשמיים והתפללו חרישית. הם קיוו לנס שיגאל אותם מן הסכנה האורבת להם. אך הנס לא בא.

התנהגותם זו של הילדים הקלה, ולו במקצת, על סבלם של המבוגרים. למרות הניסיון לברוח מן המציאות, ידענו היטב מה מצפה לנו. בקרונות העיק החום על הנשמה. מי השתייה אזלו במהירות. היינו נאלצים לעשות צרכינו באחד ממיכלי המים הגדולים שהתרוקנו. וזה האחרון נזרק דרך האשנב הקטן החוצה. היה זה מלווה בבושה ובכאב. דכדוך שקשה לתארו במילים.

את "חידוש המלאי" עשינו רק לאחר שהגענו לעיר קאשה. כאן הרשו לנו "לחדש את מלאי המים שאזל". אבל תמורת הרשות הזאת נתבקשנו לשלשל לידיהם כסף, זהב ודברי ערך שהצלחנו עדיין להסתיר... הם הזהירו אותנו בכל לשון של איומים. היה זה תרגיל שחזר על עצמו כמעט בכל תחנת-ביניים שבה עצרה הרכבת בדרכה עד לאושוויץ. כל פעם חזרו ושיננו באוזנינו: אם לא נמסור להם את הזהב יהרגו אותנו. היינו כבר מתורגלים ולא נותרה לנו ברירה אלא לחזור על הסיוט הנורא בחיפוש אחרי דברי ערך. את העיר קאשה עזבנו רק לקראת הערב, בה נפרדנו גם מן הגבול הסלובקי-הונגרי. המקום הזכיר לנו שגם כאן קיימת קהילה יהודית גדולה – מי יודע מה עלה בגורלה? האומנם, גורלה לא שפר משלנו? שאלות לאין ספור העיקו עלינו, ואין מי ששייב עליהן. גלגלי הרכבת מקשקשים, נוסעים ונוסעים – לאן?

קבלת שבת

לפתע, באופן ספונטאני נזכרים כולם שהיום ערב שבת. ולוח השנה מראה לנו ערב ראש חודש סיוון תש"ד. עלינו לברך את החודש! "חודש שבא עלינו ועל כל בית ישראל".

למרות המועקה שבלב, מתגברים לרגע קט על המשבר הנפשי בו אנו שרויים. ובעיקר – האימהות והאבות שבינינו! לאט לאט נשלפים מתוך "הפעקאליך" נרות שבת. לרגע נדמה שאנו חולמים בהקיץ... קשה מאוד לעצור את הרגשות שהשתלטו עלינו. אלה פורצים כמו להבה מתוך אש ואין איש שיהיה מסוגל לעצור בעדם...

חזיון לא רגיל נתגלה לנגד עינינו – כשאימהות ואבות אינם מסתירים את רחשי-ליבם. כשדמעות חונקות את גרונותיהם. ולפתע אתה מגלה מחזה שטרם התנסית בו. כמעט

בלי יוצא מהכלל, יושבי הקרונות מתייפחים כמו ילדים קטנים. קשה להאמין שאנו עדים למחזה יוצא דופן זה, והלב מסרב להשלים עם הגורל המר.

הקרן האפל למחצה וגדוש אנשים מתמלא לך פתאום תוכן חדש. אורות של שבת והרהורים. זה רגע שקשה להשתחרר ממנו. ולרגע אף נדמה לך שאתה שומע את קולו של אבא כפי שזה היה נהוג בבית הקורא בקול: "ילדים, איפה אתם?" "שלמה'לה, יענקעל'ה, דויד'קה – בואו, בואו! ואל תשכחו לקחת איתכם את הסידור". "כן אבא" – חוזרים הדברים ומצלצלים באוזנינו כאילו קרה הדבר זה עתה. הפעם כאילו ביקשנו להרגיע את אבא ולומר לו: "הפעם לא נאחר! כן, אבא היקר! נזכור את דבריך".

כאילו אני מדמיין לעצמי ורואה בחלום את יום שישי בטרם מצאנו עצמנו כאן: בבית, על יד שולחנות ערוכים, זה עתה חוזרים הביתה מבית הכנסת, אווירת חג ושמחה מקבלת אותנו בכניסה הביתה. נרות השבת הדולקות ויין לקידוש מקדמים את פנינו. על השולחן שתי חלות מכוסות במפת "שבת שלום" ואבא פותח בשיר המסורתי "שלום עליכם", ואנו, הילדים, מצטרפים במקהלה ופוצחים בשירה אדירה "שלום עליכם"... ואימא מתגודדת במטבח ומכינה מעדנים לארוחה החגיגית. ניגון ה"שלום עליכם" מתמשך והולך. כולם בלי יוצא מהכלל נסחבים בהתלהבות למעגל השירה שנשפך מתוך הלב כמו מעיין מתגבר. ולרגע אתה שוכח מה אדיר כוחו של שבת אחים גם יחד.

רגע אחד! האם אני חולם בהקיץ? והאם כל זה קרה במציאות? הלב מסרב להאמין שכל זה קרה אך אתמול... וכעת, אתה יושב בצוותא עם המשפחות בקרונות בקר ועושה דרכך לעבר אושוויץ.

באופן אינסטינקטיבי מפנים את המבט לעבר נרות השבת, כאילו ביקשת להאמין שכל זה קרה אך אתמול... לכו העידו שמיים וארץ לזכותנו, מתפללים חרישית. תלמדו זכות עלינו ותשאלו: למה זה עוללת לנו כל זאת? יודעים אנו, שאין זה קל להתפלמס עם האלוקים, חלילה לנו לעשות כן! אבל בכל זאת, יותר מדי שאלות נותרו ללא מענה, ורק לאלוקים פתרונות. ובאמת, מי אנו שנעמיד את הקדוש ברוך הוא במבחן? וההרגשה הכללית היא שרק לאחר שיותר הלחץ מעלינו, יהיה מקום לחשבון נפש נוקב!

הזיכרונות והתפילות עוררו אצל כל אחד מאיתנו ציפיות. הרי יהודים אנו! אנשי אמונה – דבר זה ילווה אותנו לאורך כל הדרך, בטוב או חלילה ברע.

חלום של נער

האם אני, נער בן 17, שונה מאחרים? נער שבקושי התגבר – ולפתע עומד לפני דילמה: האם הגעתי אל הסוף ואולי מצפות לי עוד שנים רבות? אין ספק, דילמה קשה שנערים אחרים אינם מתלבטים בה. לגבי דידי היה זה מבחן ראשון בחיים...

היום, במבט אחורה, אני משוכנע שכבר אז הייתי מספיק בשל להבין את משמעות המצב. הגורל לא נטה איתי חסד אם "זכיתי" להגיע לכך. "צרות רבים חצי נחמה". אני רק חלק מהמערכה שהמתחוללת סביבי. והגעתי למסקנה, שלא יהיה תחליף לאותן השנים שחלפו.

"החלום הגדול שלי התגשם". צחוק הגורל. בהיותי ילד קטן היה לי "חלום גדול": לצאת פעם למסע ברכבת סביב העולם... מי דמיין שהחלום שלי ייהפך בסופו של דבר לסיוט אחד גדול.

לגבי הייתה זו נסיעתי הראשונה בחיי. זאת הפעם הראשונה שאני מוצא עצמי ברכבת ונוסע – אך הפעם הזאת נסיעה עצובה ומשפילה. נסיעת בכורה ברכבת, לעבר אושוויץ!!

אחי שלמה

על ידי יושב אחי שלמה המבוגר ממני. אין ספק שגם הוא מהרהר בליבו. ואיך אפשר אחרת? האם לו לא היו חלומות נעורים? זכור לי, עוד בהיותנו בגטו מונקאץ' בהיותו שלמה הגדול מתוך ארבעת הילדים בבית, היה זה הוא שניסה להרגיע את אבא ואמר: אבא, אינך צריך לדאוג. אתה יודע, אבא, הסביר את עצמו, יש לי מקצוע מצויין ומבוקש. תוכל בהחלט לסמוך עלי. במקצוע הנגרות לא יהיו לי בעיות. שלמה חזר שוב ושוב בניסיונו להרגיע את אבא, שהוא בהחלט יהיה מסוגל לפרנס את המשפחה.

כמו בסרט נע חולפות לנגד עיניי תמונות מהבית. אני נזכר בשעה שעמדנו בפתח הבית בטרם עזבנו את הגטו. לא שכח אחי שלמה לקחת איתו את הכלים, בתקווה שיזדקק להם. כן, כזה הוא אחי שלמה, ועל דבריו אפשר בהחלט לסמוך. למרות גילו הצעיר יחסית, בן 18, השכיל כבר אז להבין את המצב העדין שמתרקם לנגד עינינו. השתדל להרגיע את אבא שאפשר לסמוך על דבריו.

מצבו, כמצבי. עושים ביחד את הדרך אל היעד הבלתי נודע. בינתיים, עיקר הדאגה שמעסיקה את כולנו, האומנם יעלה בידיו ליישם את ההבטחות כלפי אבא? כמובן שהיו עוד הרהורים נוקבים של השעה. אלא אותם הוא נשא עמוק בלבו. העדיף, כמו רבים אחרים, שעשו דרכם לעבר אושוויץ, בשלב זה של אי ודאות, לא לגלות ולצפות לבאות.

שני האחים הקטנים

מצבם של שני האחים הקטנים לא היה שונה מאלה של הגדולים. יהודה-לייב היה בסך הכל בן 14. ובן הזקונים, מרדכי-דוד, בן 12. כפי שכבר הזכרתי, הילדים התנהגו למופת. גם שני אחיי הקטנים לא היו שונים בהתנהגותם מילדים אחרים בני גילם. לא שמענו, לאורך כל הדרך, אימא למה כל זה? רק מבטי הפחד והבעת פניהם העידו את אשר מתחולל אצלם עמוק בתוך ליבם. ההורים היו אובדי עצה וציפו לאיזה נס שיתרחש, אבל הנס בושש לבוא...

העיניים הנפחדות של הילדים מגלות לנו שמהו סוער מתחולל אצלם פנימה. ורק פלא שאינו פורץ החוצה.

פניהם הקפואים והאטומים של הילדים מוכיחים קבל שמיים וארץ שהפחד מהבאות נורא הוא ואיום. אלה למעשה תינוקות של בית רבן. לפחות מחציתם, העושים דרכם לאושוויץ, הם ילדים.

אימא יושבת סמוך לשני הילדים. כאילו ביקשה בכך לבטא את חרדתה ורחשי-ליבה. כאילו מנסה לגונן עליהם מהגורל האכזרי שירד עליהם כמו רעם ביום בהיר. הישיבה הקרובה סמוך לילדיה מעידה על משיכה אינסטינקטיבית, וכאילו ביקשה לומר לילדיה: אל דאגה, ילדים, כל עוד אני כאן, אין לכם מה לדאוג! הצער של אימא גדול מנשוא. הלב נחתך כמו בסכינים – ואין מי שיושיע. [5]

הלינה בירנבאום: החיים כתקווה

לאט לאט התברר לנו שאנשים מסוגלים לחיות אפילו בתנאים בלתי אנושיים. הם מסתגלים, מוצאים עצה ולוחמים על קיומם ככל יכולתם, בהאמינם שמחר יהיה טוב יותר. האמנו בתבוסה הלא רחוקה והסופית של הגרמנים, ואמונה זו עזרה לנו להחזיק מעמד. בגטו ארגנו חדרי אוכל לעניים, לפליטים, לחסרי בית ולילדים יתומים. הקימו עשרות ועדי בתים ובית-חולים. עזרת הוועדים הייתה זעומה. הנזקקים היו רבים יותר מאלה שיכלו להעניקה וגם כאן התרחשו גניבות ומעשי שחיתות.

התנאים בבית-החולים היו איומים. החולים (ולא פעם גם המתים) שכבו שלושה במיטה אחת. חסר להם מזון, חסרו תרופות, תחבושות, הכל. הפצועים והמוכים על ידי הנאצים היו כה רבים, עד כי בית החולים היה צר מלהכילם; מספר האומללים הלך וגדל מדי יום!

בבתים פרטיים ארגנו חוגי לימוד, בהם השתתפו חלק מבני הנוער. הפטריוטים היהודים ריכזו סביבם את הטובים בבני הגטו, שהתארגנו למאבק בכובש הנאצי. הייתי ילידה והסתירו מפניי את קיום הארגון החשאי והעלון שלו, אך ניחשתי זאת, כיוון שאחי הצעיר חילק השתייך לשומר הצעיר.

בביתנו הייתה מכונת כתיבה, וראיתי תכופות שהוא מעתיק חומר כלשהו עבור תנועת ההתנגדות. אבא חזר ואמר לחילק שבגלל כתיבתו האסורה ישלחו הגרמנים את כולנו לאושוויץ, למוות... עוד לפני המלחמה אסר אבא על חילק ללכת לאסיפות של השומר הצעיר, ורגע כאשר איחר לשוב מהן בערב. עכשיו לא היה קץ לצעקות ולמריבות. אך חילק עבר בשתיקה על כל השכנועים והאיסורים והמשיך בשלו. לא פעם, כאשר מחוסר ידע בטיפול במכונת הכתיבה קלקל אותה בחיפזון עצבני, אמרנו לאבא, שאני שיחקתי בה וזוהי אשמת. לי סלח אבא יותר בקלות...

החדר ברחוב מורנובסקה היווה עבורי את עולם המשחקים והחלומות שהיה באותם ימים. החצרות היו תחליף לגן, בית ספר, מועדון ומגרש משחקים, עבור הילדים.. שיחקתי עם קבוצת בני גילי במחבואים, תופסת וקלאס. כאן העברנו אחד לשני את רשמינו מהספרים שקראנו, השתבחנו בהתקדמותנו בלימודים בחוגים, כי אחדים מאיתנו בכל זאת למדו, חזרנו על ידיעות ששמענו מהמבוגרים. היו אלה ידיעות על התעללות הגרמנים, על רציחות ושוד, שחיתות היודנראט והשוטרים.

חלמנו בקול על אוכל טוב, פירות וממתקים, שהיו לפני המלחמה ושכה השתוקקנו אליהם עכשיו. דיברנו על יערות רחוקים, על כרי מרעה ריחניים ונחלים, שידענו עליהם רק מספרים או מסיפורי המבוגרים. אהבנו להרהר: מה יהיה ואיך יהיה לאחר המלחמה?... בשמחה קיבלנו כל ידיעה אמיתית או בדויה על תבוסת הגרמנים בחזית המזרחית.

את שיחותינו ומשחקי החצר שלנו הפסיקה תכופות הופעה פתאומית של הס"מנים. לצליל הקריאה: "הגרמנים באים!" – התאבנו ברגע הראשון, ואחר כך דהרנו בכל כוחנו הביתה, אל אימא.

כך חלפו שנתיים.

למדתי בבית, ולמרות התנאים הקשים – עברתי בהדרכת אחי הבכור, ואחר כך בהדרכתה של מורה פרטית, הגברת אסתר, תוכנית לימודים מכיתה ג' של בית הספר העממי עד לכיתה הראשונה בתיכון. (גברת אסתר לימדה פולנית לפני המלחמה באחת הגימנסיות בוורשה; היא נפטרה בגטו מרעב).

מרק החשיב אז מאוד את עניין השכלתי. חשב אותה לדבר הכרחי, למרות גודל האסון וקשיי חיינו.

למדתי ברצון. אולם יותר אהבתי לקרוא ספרים. קראתי בהם עד שעת לילה מאוחרת לאור מנורת קרביד מסריחה, או לאור נר או להבת גז, שתכופות היוו את מאור חדרנו היחיד. אימא האיצה בי להיכנס למיטה, ואני התחמקתי, אמרתי: "כבר, כבר", "בעוד רגע", "עוד קצת" – עד שלבסוף מיואשת מהפצרות השווא, נרדמה אימא עם שאר בני המשפחה, ואני, לא פעם קופאת מקור, לא הלכתי לישון עד שסיימתי את הקריאה.

הלימודים והספרים באותם זמנים נוראים היו מעבירים אותי לעולם אחר, חופשי מנאצים, מגטאות ורצח.

האמנתי, שכשאתעורר בוקר אחד, הגרמנים כבר לא יהיו בוורשה, ייעלמו, יאבדו לתמיד כסייטי לילה.

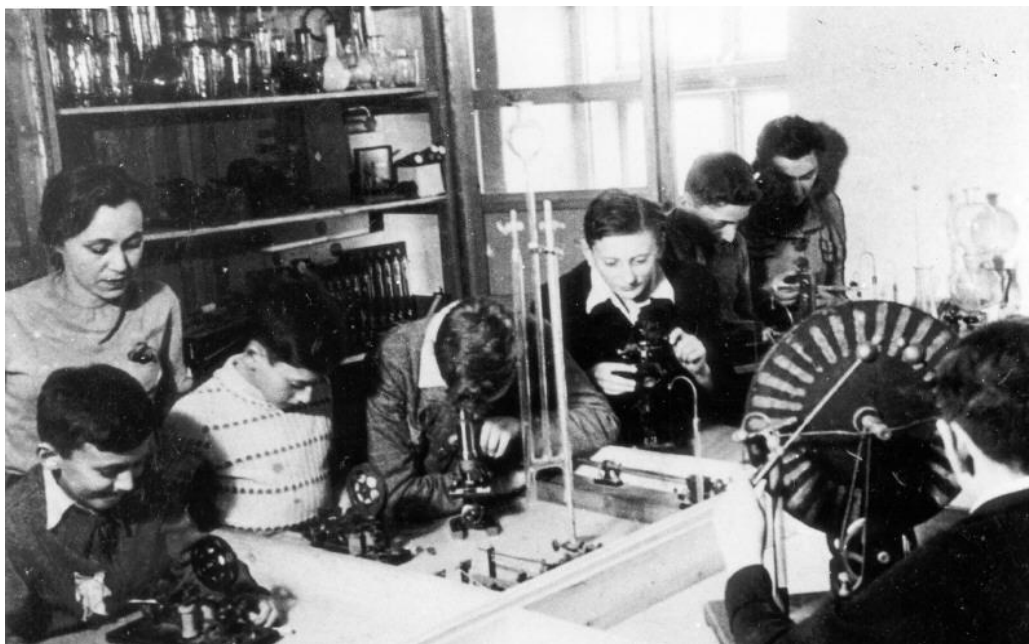
לא רק אני חלמתי, בגטו עוד אלפי אנשים נדכאים חלמו כמוני. אבל העתיד הקרוב התגלה כאחר לחלוטין.

בסוף חודש יולי 1942 הודבקו על חומות גטו ורשה כרזות שהודיעו בפולנית ובגרמנית כי כל היהודים יועברו מזרחה לעבודה. מי שיתייצב למשלוח מרצונו החופשי, יקבל לחם וקילוגרם ריבה; למתנגדים צפוי עונש מוות, הוצאה להורג בירייה.

בהלה אפפה את הגטו. הידיעה על התאבדותו של יושב ראש היודנראט, אדם צ'רניאקוב, שבאופן זה מחה כנגד הגירוש, חיזקה את החשד הנורא, כי השלטונות הגרמניים מגדירים כך ב"עדינות" ובזהירות השמדה המונית.

האנשים מוכי הייאוש קראו בתדהמה מאבנת את הכרזות: בקבוצות קטנות ברחובות, ליד הבתים, נועצו אחד בשני, מה לעשות, היכן וכיצד לחפש עזרה, המזון נעלם מייד מהחנויות והדוכנים, הרעב איים על הגטו כולו. לא היו עוד כל אפשרויות בריחה והצלה. נותר רק המאבק נגד האוייב האדיר וחסר הרחמים. מעטים היו מוכנים למאבק זה באותם הימים.

בדרך כלל פחדו אפילו לחשוב על כך. במשך שנים, עד תחילת האקציות הגדולות של גירוש אלפי אנשים למחנה ההשמדה בטרבלינקה, דיכא היודנראט את רוח ההתנגדות והמאבק. היודנראט, חלש ומציית לפקודות הגרמנים, חרש לאנחות ואדיש לדמעות אנשים, דאג רק לשאת חן בעיני המרצחים, ובתמורה לצייתנות להציל את עורם, את חיי משפחותיהם, קרוביהם, ידידיהם, ושל אלה שהשיגה ידם לשלם היטב עבור הצלה.^[6]

ילדים במעבדת בית הספר בגטו לודז'

חנה איילנברג: התנגדות רוחנית בגטו לודז'

היטלר לא היה הראשון בהיסטוריה שהפעיל את שיטת הגטאות ליהודים. בימי הביניים הופרדו היהודים לעיתים מיתר התושבים והוכרחו לחיות ברחובות וברובעים מיוחדים. היו גטאות שהפכו ביטוי הסולידאריות היהודית.

היו תקופות שהיהודים בעצמם ביקשו להסתגר בשטח מסויים, כדי שיהיו מוגנים מעוינותם של הגויים. היו גם גטאות מוקפי חומה וגטאות פתוחים, היו גטאות שמוגנות הייתה טובה יותר, ואחרים פחות. כשהיהודים נרדפו על נפשם היה הגטו, בדרך כלל, המקום הבטוח ביותר, שם יכלו לחיות את חיי התרבות והעבודה שלהם ללא התערבות מבחוץ.

הגטאות שהוקמו תחת המשטר הנאצי, שונים היו באופיים. משימתם היחידה הייתה השמדת היהודים. המגפה החמורה ביותר בגטו הייתה הרעב. זו הייתה מחלה כרונית שהרסה את גופו של הקרבן וגם פגעה במוחו. הקיבה בישרה את חיותה ונוכחותה בכל

שעות היממה. ייסורי הרעב דיכאו וגזלו מהאדם את מנוחתו, הוציאו אותו משיווי משקלו ההתנהגותי, עד שהמוקד המרכזי של הקיום היה המזון.

על אף הכל, הייתה בתוכנו קבוצה קטנה של יהודים דתיים, רובם צעירים, שהתעלמו מהמציאות הטרגית והמחרידה, כולל סבל הרעב. הם רעבו יותר למזון רוחני ואימונו עצמם באמנות השליטה העצמית על צרכי הגוף. אחי היה אחד מאותם האנשים. הוא היה בן 20. התנאים הבלתי נסבלים בגטו, והרעב האכזרי במיוחד, גרמו שאנשים שינו אורח חשיבותם בענייני דת, לא כן אחי – הוא סירב לשנות עקרונותיו וערכיו. הצלת גופו הדאיגה אותו פחות מאשר ההישרדות הרוחנית. הוא לא השתנה בגלל שהתנאים השתנו, המשיך לדבוק באמונתו.

ההלם והטראומה שנגרמו לאדם שנאלץ לנטוש ביתו ורכושו ולהתחיל חיים חדשים, בתנאים כה מחרידים, דיים היו כדי ליטול את הרצון לחיות. הרעב, הקור, המחלות והמצוקה הספיקו לשבור גופו של אדם, אבל היו יהודים שהשיבו מלחמה שעה. עד לחיסולו של הגטו לא התקיימה כל תנועת התנגדות. אבל יהיה זה לא נכון לומר שיהודים לא גילו כל התנגדות לגרמנים. הם התנגדו להם בתחום הרוחני, נשקם העיקרי היה רצונם החזק לחיות. הם לחמו בניצני הכניעה והדיכאון, במסגרת הקבוצות להן השתייכו. רבים היו האנשים שנרמסו תחת המגפיים הממוסמרים של הנאצים. כשאנשים איבדו הכל, איבדו גם עשתונותיהם ואז, הם נכנעו לגורלם, איבדו רצונם להיאבק, איבדו אמונתם בעתיד, איבדו מגע עם העולם, ואז הם מתו או הלכו מרצון לגירוש שמשמעותו לרוב היה מוות.

אבל היו אחרים שלא נכנעו, ובנימין אחי היה אחד מהם. בלתי מתפשר מטבעו ומוכן תמיד להיאבק על עקרונותיו, הוא הצטרף לקבוצת צעירים לומדי תורה. הם עסקו בתורה מן הבוקר עד הערב.

חברי תנועה חסידית זו, נשאר נאמנים למסורת החסידית. נוסף לעיסוקם בתורה, ב"שטיבל" שלהם, הם גם ארגנו מטבח משותף: כל אחד מחברי הקבוצה הביא את מעט המזון שקיבל בגטו, והכניס לתוך הקערה המשותפת. הם סעדו בצוותא, תוך השמעת דברי-תורה ושירים חסידיים. למען האמת: קנאתי בהם, ידעתי שהם מסוגלים להפוך ארוחה דלה ל"סעודת מלכים", באמצעות ההתלהבות, הזמירות והסיפורים החסידיים. זה הפליא אותי, כיצד חבורה חסידית זו לא נשברה, לא פחדה ולא היו נבוכים, נהפוך הוא, היו מלאי תקווה.

ערב אחד חרוט במיוחד בזיכרוני, היה זה כשאמא הכינה "סעודה" לחבורה, "הסעודה השלישית" בשבת. "הסעודה" הייתה מורכבת מפרוסת לחם ותפוחי-אדמה אחדים שהוריי ואנו הילדים חסכנו כל יום, אותו השבוע. הייתי נרגשת ונסערת והמתנתי, חסרת סבלנות, לבואה של השבת. זוכרת אני כשאחי כינס את חבריו בביתנו, לעריכת הסעודה, לא האמנתי. היכן ישיגו את המזון? עוד מזמנים טרם-מלחמתיים ידעתי שסעודה אינה מעשה ידיו של אחד, אלא פעולה משותפת, כל אחד מביא את חלקו לסעודה. כל המזון מעורב בקערה, שאיש לא ידע מה הביא רעהו. לפני המלחמה היו יהודים בעלי יכולת ואמצעים שיכלו להרשות לעצמם מעדני-מלך והיו גם יהודים עניים מרודים שממש רעבו ללחם, ושניהם התחלקו ואכלו בצוותא. אבל בגטו, כשלאיש לא היה עודף מזון (אפילו העשירים לשעבר), כיצד יכול היה מישהו לחסוך, ולו הכמות הקטנה ביותר של מזון, לסעודה? סברתי שזה רעיון סרק, אך לא היה לי מה לומר בעניין, שמרתי מחשבותיי לעצמי. בטוחה הייתי שהם סתם מדברים על דבר שלא ניתן לביצוע, אבל טעיתי.

למחרת היום ראיתי איך אחי מפריש חתיכה מפרוסת הלחם שלו, עטף אותה ושם בפינת המגירה. כך הוסיף לעשות מדי יום, עד שחסך כמות שווה לפרוסת לחם. אמי תרמה שני

תפוחי אדמה, לפת אחד וקצת קמח ובישלה מזה מרק. היא נתנה עלי סלק אחדים וטיגנה אותם במעט שמן סלק, שטעמו בגטו היה כדגים מטוגנים והרי לך סעודה מוכנה.

בנימין היקצה פינה מחדרנו בשתי שמיכות, שיצרו צורת "דלת", שם הוא העמיד שולחן ו-4 שרפרפים, הניח מעל השרפרפים, בארבע פינות השולחן, 4 קרשים שהביאם מאי-שם ובכך אילתר ארבעה ספסלים לשיבת חבריו. לפני בואם של החברים, אחותי ואני עזרנו לו לערוך את השולחן. מימים הטובים שלפני המלחמה עוד נשארה לנו מפה לבנה אותה פרסנו על השולחן. הלחם, תפוחי אדמה וה"דג מלוח" (עשוי מעלי סלק) שהכינה אמי, ממש מעדן.

בשעה הקבועה באו עשרה בחורים צעירים. כל אחד הביא איתו קצת מזון. כל האוכל הונח על השולחן והנה – חשבתי – עכשיו יתחילו לאכול. פי התמלא רוק. לא הבנתי איך יכולים להמתין בעוד האוכל על השולחן. אבל הם התיישבו בניחותא ליד השולחן ולהפתעתי הרבה במקום לאכול, החלו ללמוד ולומר דברי תורה. אחי הכין שלושה עותקים של המסכת שלמדו אותה שעה. התפתח ביניהם ויכוח עירני סוער. השתוממתי: כיצד יכלו להתאפק, כשהאוכל עומד לפנייהם? **לבסוף הבנתי שלא המזון אצלם העיקר, דברי תורה חשובים יותר. הם היו כה שקועים בוויכוח התלמודי עד ששכחו היכן הם, כאילו המריאו לעולם אחר.**

בתום הלימוד, נטלו ידיהם והחלו לאכול. גם בעת האוכל ראשם לא היה נתון למזון, שרו זמירות חסידיים. התלהבותם החסידית הכניסה אור רוחני בביתנו, לרגע כולי נסחבתי בשלהובם העילאי, לרגע גם אני שכחתי את הרעב המציק. הם הלכו שבי אחרי הלחנים והמנגינות החסידיים שביטאו אמונה וכיסופים, תקווה ומסירות לה'. **השירים, הוויכוחים הלמדניים, הסעודה והחסידיים הצעירים, הכל יחד היה כעין חלום. הידבקות באמונה שבאה לידי ביטוי בהתכנסות זו, השכיחה ממני, לזמן-מה, את זוועות היום-יום. עד מהרה קמו על רגליהם ונסחבו בריקוד עילאי שלא מעלמא הדין.**

הם התעלו לספירות נשגבות, התרוממו מעל אפלת הגטו. התבוננתי בהם בתימהון, שנתחלף עד מהרה לקנאה, קינאתי באומץ-לבם, בחוזקם הרוחני. מאחורי השמיכות יכולנו לראות את פניהם המשולהבות וגיבורים, מנותקים מהמציאות האכזרית. הם היו במלכות הרוח, קרובים יותר לשמים מאשר לארץ. לאחר עזיבתם הבנתי שהתכנסות זו הייתה כעין מרידה, הבחורים הצעירים התקוממו נגד האויב הגרמני. למרות הסבל, הפחד, הכאב והרעב, לא התייאשו. הם לא אבדו את אמונתם בה' או בתורה.

בחורים אלה במקום למלא את צווי הכובשים, קיימו מצוות התורה. **הם מצאו כוח, משמעות ואור באפלה שאפפה את חייהם הצעירים.** אמונתם הלוהטת אפשרה להם להיאבק באויב המצוי: ייאוש וכניעה – שהיו כה שכיחים בגטו. הם היו אורח-חיים זה עד שהזרוע הארוכה של הרוצחים השיגם, או עד שמוות-הרעב קיפד את חייהם. בודדים מביניהם שרדו, אחי לא היה ביניהם. אני עדיין מחפשת מענה מדוע הפצע הזה – מות אחי – טרם הגליד. מדוע מותו מכאיב לי יותר מאשר מות כל יקירי האחרים ששיכלתי בימי השואה, האם הסיבה היא שהוא ניספה בגיל כה צעיר? האם מפני שנשא אישה בגטו? ואולי נעוצה הסיבה מכיוון שנודע לו שאשתו הייתה בהריון? ואולי מפני שכה הרבה לסבול לפני מותו?

בגטו הוא עבד במחלקת הניקיון ("פקאליה", פינוי הזבל מהגטו), התביישתי בעבודתו. הייתי אז בת 16, והוא בן 20, ודברים כאלה היו חשובים לי אז. מאז מותו של בנימין, נגזלה ממני שלווה-נפשי, אולי נעוצה הסיבה בעובדה שסבלו של בנימין שיקף בעיני את הסבל של כל יהודי הגטו, לגבי הוא מייצג את הטרגדיה של דור.

מה המשמעות של נישואין בגטו, האם פעולה זו עשויה להיחשב כאקט של מרידה? האם הייתה זו צורה כדי להכניע את הדיכאון? האם אבי רצה להוכיח בכך את אמונתו בה? כששמעתי על הרעיון להשיא את בנימין, חתונה בגטו שמלאך-המוות משתולל בו? לדעתי היה זה רעיון-נפל. קול פנימי לחש לי שמשהו בזה לא בסדר. הייתה לי תחושה רעה שבנימין שוגה, אבל היו אלה רק הרגשות, לא היה לי כל נימוק משכנע להתנגד להחלטת המבוגרים. הספקות היו ביני לבין עצמי. את ספקותיי לא יכולתי להביע בפני הורי ואחי.

החתונה התקיימה בחוג מצומצם. גם הסעודה שלאחר החתונה הייתה צנועה ביותר, בהתאם לאפשרויות בגטו. אחרי החתונה, דומה, ששום דבר אינו הולך כשורה. בנימין ואשתו מעולם לא באו לבקרנו, באותו זמן אימא נפטרה. בנימין ואשתו באו ללוויה. זו הפעם האחרונה שראיתי את ברכה, גיסתי. מהלוויה חזרתי לתוך ריקנות, אמי נסתלקה לתמיד, ואחי...?

בצהרי יום אביבי אחד חזרה אחותי הביתה כולה זועמת. היא כעסה על אבא: "מדוע?" שאלתי אותה. היא סירבה להשיב. כעבור זמן-מה החלה לבכות ושנינו, אבא ואני, לא הצלחנו להרגיעה. רק לאחר שסוף-סוף נרגעה, החלה לדבר. היא סיפרה שבעודה מטיילת ברחוב דבורסקה, ראתה את אחינו בנימין, רתום לעגלת-זבל. בגטו לודז' לא היה ביוזב מרכזי, והיה צריך לרוקן את בתי-השימוש. אלה שעסקו בכך בגטו, רוקנו את הבורות לתוך העגלות הנ"ל והביאו את העגלות עד לחפירות רחוב פרנציסקנסקה. בעוד אחותי מדברת, חשתי את כאבה ואת בושטה.

לעתים, כשראיתי את מובילי-הזבל בעבודתם, לא יכולתי להסתכל בעיניהם מחשש, שמא אלה אנשים שאני מכירה. אחותי בכתה בכי תמרורים והאשימה את אבא שנתן לדבר כזה לקרות ל"אח שלה", הבושה וההשפלה נגרמו באשמתו של אבא. הקשבתי לה ולבי בכה אתה. אבא קירב את אחותי אליו ונשק על מצחה, ניגב את דמעותיה ואמר: ילדתי יקרה, כעת אני יודע דבר שלא ידעתי מקודם, אבל אני יודע דבר שהוא אפילו חשוב יותר: אני יודע שכאשר אדם מורעב, הוא גווע. **השפלה ובושה הן תחושות איומות, אבל אין אדם מת מזה, אני אוהב את בנימין ורוצה שיחיה."**

אחותי הסתכלה בעיני אבא וחיבקה אותו, בעודו מסיים את דבריו: "ההשפלה תישכח אבל לא מותו של איש צעיר". היא הבינה ונרגעה. כעת היה ברור לי לשם מה הוריה של ברכה היו כה להוטים להשיא את בתם בתקופה כה קשה ונוראה, הם פשוט זקוקים היו לעובד נוסף שיסחוב את עגלת-הזבל. בדרך-כלל עבדו בענף הזה משפחות שלמות. הם עשו זאת ברצון, כי קיבלו הקצבות מזון גדולות יותר, אך לרוב אנשים אלה לא החזיקו מעמד זמן רב.

המאבק ברעב, הרצון לשרוד ולהישאר בחיים, הביאו את האנשים לבצע כל מיני עבודות בזויות ומאוסות. כדי לקבל מרק נוסף, פרוסת-לחם נוספת. אבל כל אלה לא היה די בהם להציל אנשים אלה ממוות, כי החשיפה המתמדת, הטיפול בפסולת-אדם, הפכו את אנשי ה"פקאליה" למטרה נוחה של כל מיני מחלות, ואיש מביניהם לא החזיק מעמד בעבודה זו. כשאזל המאגר של מתנדבים, הוטלה עבודה זו על אנשים שלא מצאו חן בעיני השליטים, בעיקר על פליטים שבאו לגטו מהעירות בסביבה.

הלכתי למצוא את אחי, כשמצאתיו החלפנו רק מבטים, לא החלפנו אף מלה אחת. לא היה כל צורך במלים, המלים יאבדו משמעותן והיו דלות מדי כדי להכיל את כאבי. עטפתי אותו בשמיכה כיסתה את מיטתו, הוא תפס כל כך מעט מקום, רק עור ועצמות, שלד עם עיניים בוערות, הן הביעו פליאה והכרת-תודה. לא יכול היה להבין כיצד נודע לי על מחלתו והיכן הוא נמצא.

היה זה אבא שחושב שבנימין זקוק לעזרה. המדרגות שהובילו מחדרו לרחוב היו מכוסות שלג, והליכתו הייתה כושלת. החזקתי אותו סביב המותניים, כמעט ונשאתי אותו, כה קל היה משקלו. לבי כאב כשנזכרתי איך מקודם היה חזק ומלא מרץ. מבעד לשמיכה שהיה עטוף בה יכולתי להרגיש את רעד גופו. ההליכה לביתנו אמורה הייתה לקחת 20 דקות, אך דומה שנמשכה דורות.

כשפתחנו את הדלת, פני אבא החווירו, על השולחן המתינה לבנימין כוס תה חם. בפינה, ממול הדלת, הוצעה המיטה עבורו. מה הייתה אימא אומרת, אילו הייתה רואה את בנימין במצבו? הוא היה ה"קדיש" שלה, איך הייתה מתגאה בו.

בא ברגר החובש. "שב! נשום!" – "עכשיו הסתובב! השתעל! זה טוב! כעת שכב לנוח!". ברגר החזיר את הסטטוסקופ לתוך תיק-הרפואה שלו, עזב את החדר ורמז לאבא שיצא החוצה לשוחח איתו. הדלת הייתה פתוחה וברגר דיבר בלחישה עם אבא, כשדמעות נוצצות בעיניו. אבא מאוד נרגש. ברגר חזר, התיישב ליד מיטת בנימין והחל לדבר אתו, ניסה לשכנע אותו שאין לו ברירה אלא לאכול את מעט הבשר שהוקצב, למרות שהוא טרף. אחי הודה לו על כוונותיו הטובות, אך הסביר כי אין הוא יכול לקבל את עצתו, "בשר סוסים אסור לאכול לפי ההלכה".

ברגר ניסה להתווכח: "אבל במקרה שלך מותר לך לאכול מטעמי פיקוח-נפש, אפילו כשזה כרוך בעבירה". אבל בנימין בשלו: "התוכל להבטיח לי שלא אמות אם אוכל את בשר הסוס?" על זה לא הייתה לברגר תשובה, "לא אוכל להבטיח לך את זה, אבל אתה במצב רע מאוד, ועליך לעשות מאמץ להבריא". ואז סיכם בנימין "אם לא אבריא ואמות, אזי למה לי לטמא את הגוף? מעדיף אני למות בהכרה שלא טימאתי עצמי בבשר טרף". ברגר הסתכל עליו בתימהון ויצא. גם דברי השידול של אבא לא הועילו, "לא אוכל טרף, כל נגיסה חונקת אותי". אבא הסתכל על בנו הגוסס ומעיני שניהם זלגו דמעות.

היה צורך בכוח על-אנושי כדי להתגבר על הניסיון, כפי שעמד בו אחי בנימין. למרות הידיעה עד כמה חשוב לו שיאכל את הבשר, הוא החליט לא לשנות את אורח-חיינו ולעמוד איתן באמונתו. בינתיים מצבו הפיסי התדרדר מיום ליום, אבל רוחנית הוא העפיל לגבהים נשגבים, למד את התלמוד בלהט, שינן דפים רבים בעל-פה וגם כתב דברי-תודה. היה שרוי במצב-רוח מרומם, נתן קולו בשיר ושר ניגונים חסידיים, ששרים בסעודת-שבת, בדביקות רבה. גירש את העצבות ולא נתן לה להשתלט עליו. הוא מת ממחלת השחפת והוא רק בן 21.

כל יהודי בגטו עמד בפני מאבק על-אנושי כדי לשרוד בחיים, אבל בשביל היהודים הדתיים המאבק היה קשה יותר: בנוסף לכל הגזרות האכזריות, עמדה בפני היהודי המאמין בעיה נוספת, חוקי הכשרות, האוסרים אכילת כל מיני דברים לא-כשרים. כשהרעב בגטו הגיע לשיאו, התירו רבני הגטו לאכול גם טרף, מטעמי פיקוח-נפש, כי פקוח-נפש דוחה כמעט את התורה כולה. אחרי מות אחינו נאבקנו עד כלות כוחנו, עד שאבי התיר לנו להביא הביתה בשר סוס, אבל בתנאי אחד: בשעת אכילת הבשר היה עלינו לומר בקול רם: " אנחנו אוכלים בשר זה לא מפני שזה מזון ואנו רעבים, אל מפני שזה תרופה. [7]

חווה ברונשטיין: פסח תש"ה ברייניקנדרוף

חמץ לא היה לנו במחנה ההשמדה,
הרעב כילה אחרון הפרורים
שלטה בנו איזה מין כמיהה
להרגיש, לו אך במעט, טעם בני חורין.

כיבדנו החדר, אף חמץ בדקנו,
סביב לוח עץ אל "סדר" הסבנו.
ללא יין ומצות אף ללא הגדות
את פתנו טבלנו בים של דמעות.

שרנו מתוך הזיכרון את כל שירי ההגדה,
בלענו את לחמנו ללא שהיה ולעיסה,
חזקה רוחנו מכל הגדרות המחושמלות –
קווינו, שנצא בעזרת ה' מעבדות לחרות.

עתה ידעתי:

רוחנו האיתנה בעמק הבכא,
לא שלנו הייתה, כי אם של ישראל-סבא,
ופתנו החרבה, הטבולה בדמעות,
הייתה ותהיה הכשרה שבמצות, שאכלתי מימי.

[8]

בורוכוביץ גולני: להפליג בעולם הדמיון

בגטו היה אבל מוחלט, כבד, טוטלי. האוכלוסייה כבר הספיקה ללמוד על בשרה את השיטה הגרמנית והמושג "הפיתרון הסופי" כבר היה ידוע לכל. אפילו אני, שהייתי ילדה, קלטתי.

באותו הזמן פיתחתי לי חושים של חיה נרדפת. אינסטינקט חייתי. הרעב הציק בלי הרף, למרות כל הניסיונות של ההורים לחסוך מפיהם ולהגיש לבנותיהם. כולם היו רעבים בזמן הזה. אני הייתי מפליגה בעולם הדמיון. הייתי עוצמת את עיניי ומלטפת בדמיוני דברים יפים שכה אהבתי לחלום בהקיץ, לבנות לי במוחי עולם טוב יותר, כמה יפה יכול היה העולם להיות.

אשליות וחלומות בהקיץ טבעם שהם מסייעים בהתמודדות עם המציאות האכזרית.

כמה פעמים חלמתי חלומות נעימים ומשעשעים, על עולמות אחרים, הרחק מן המציאות העגומה. זכור לי במיוחד חלום בו אנו, כל המשפחה, מסובין לסדר פסח מסביב לשולחן

עמוס מכל טוב. כל המאכלים הטובים עומדים לנגד עיניי – מרק עם כופתאות, כבד קצוץ, עוף צלוי – ובדיוק כשאני מושיטה את ידי לקחת מצה, אני מתעוררת ומוצאת עצמי במציאות הקשה. אין זכר לשולחן העמוס כל טוס ואסתר'ל איננה ואנו משפחה מאושרת, אוכל מכל טוב, כמו שרק בדמיון אפשר לתאר. שהרי הדמיון אין לו גדרות ואין לו גבולות.

למה דומה כתיבה זו, לפצע מכאיב שאחרי שנים העלה ארוכה והגליד. לכתוב עכשיו זה לגרד ונגוע בגלד, לפתוח את הפצע והכאבים חוזרים וכואבים.

היו עוד כמה ילדים שניצלו מהאקציה והוריהם היו טרודים. מה הלאה? היכן להחביא אותם? שהצורר לא ימצאם. אנשים התרוצצו מעוצבנים, ביקשו עצה מהיודנראט. ולא לה לא הייתה אפשרות להושיע, חוץ מרצון כן לעזור. כבר לא היו אשליות. כולם הבינו שהגרמנים לא יחזיקו ויאכילו אנשים לא עובדים "יאכילו"? אפשר לחשוב איזה אוכל האנשים קיבלו... (כבר פירטתי למעלה). הם הלכו לפי תכנית: התכנית הייתה לשלוח למחנות רק את אלה שמסוגלים לעבוד, להביא תועלת לרייך, למכונת המלחמה הגרמנית.

אימא כל הזמן השתדלה לתת לנו את מעט המזון שהיה מצוי. מפיה חסכה אותו. היא מאוד רזתה, מתת תזונה ומהתנאים הבלתי אפשריים ששררו בגטו. היא נחלשה עד כדי כך שלא הייתה מסוגלת לתפקד כלל. רופא יהודי מהגטו, שקראנו לו כדי שיבדוק את אימא, קבע שהמחלה נובעת מתת תזונה שהסתבכה, והיא חייבת לקבל תרופה מסויימת בשם PRONTOZIL.

אבא ואחיותיי הבוגרות התרוצצו וניסו בכל מאדם להשיג את התרופה, ולא עלה בידם. כאן שוב באה לעזרה האצילה, גב' ז'ילינסקי, מכיוון שהייתה שאוולאית במקור. היא הכירה יותר אנשים, ביניהם גם מחוץ לגטו. היא הביאה את התרופה לאימא. האישה האצילה לא חסכה מאמצים לעזור ולהושיט יד לכל נזקק בגטו, כמובן ללא כל תמורה, ותמיד מצאה זמן לכך. אחרי כמה ימים התרופה פעלה, ואימא לאט לאט חזרה לעצמה ולכוחותיה. [9]

רבקה בסמן בן-חיים: עם השיר כשיריון

לכאורה, כל הסיפורים שלנו דומים. האם מסוגלות אנו לחדש משהו ובראש וראשונה לעצמנו? ואף על פי כן: כל מספרת עם תחושתה היא, רגשותיה וזיכרונותיה.

בוודאי, סיפור המעשה שלי דומה לשל כל היתר: שמאל-ימין, אבא ואחי הקטן, בן השמונה מצד זה, אמי ואני – ממול.

זוכרת אני, אבי עמד קרוב מאוד אלינו. מאוד אהבתי את אבי. רצתי אליו להביאו אלינו והנה הופיע גרמני אשר חסם את דרכי. הצמיד אלי רובה – אין מעבר! ואז, בבת אחת, החלו הזוועות.

כשהגענו אמי ואני לקיירוואלד, הייתי בהלם. מה שנשאר איתי היה הסוודר של אחי, קומקום ישן וצרור השירים שלי, שהצלחתי "להבריחם".

בקיירוואלד היה מזעזע; לגטו וילנה הגענו כפליטים, לא הכרנו מאנשי המקום הכרה של ממש, ואמי ואני נשארנו מאוד בודדות.

והנה ניגשה אלי אישה אחת ושאלה אותי בקשר לשירים שלי, לכתיבתי, והאם הצלחתי להביא מהשירים איתי.

ברגע זה חשתי מעין חיזוק פנימי; אני לא אבודה! התעוררה בי כמיהה לכתוב. לייצור. הרבה שירים החלו כאילו להתנגן בקרבי. כאילו נעלם המקום המחריד, הזמן הנורא והנסיבות האימות, ואני ואחותי באותה כמיהה כבמשענת, כעזר לעצמי ואולי גם לזולת. עד היום אני זוכרת וחשה בעליל את ההרגשה המוזרה ההיא.

הועברנו למחנה א.א.ג. שם היה הכל שונה. הרושם הראשון שלי מהמחנה היה כאילו איזה פחד סמיך מרחף ועומד באוויר. והפחד תלוי ועומד מעליך ממש. מעיק ומדכא. הייתי אז בת שש-עשרה. במחנה הכרתי את פלורה ואת כל הנערות והנשים, שיחד חיינו את שנות המצוקה ההן. למעשה, חיפשנו אחת את קירבת השנייה. כי היינו כאילו מנושלות מעצמנו, מיותמות, לכן הקשרים שקשרנו היו עמוקים ביותר. יחד ניסינו לייצור אווירה שונה מזו שהיינו שרויות בה, יחד חיפשנו את הכוחות הנפשיים לייצור לעצמנו מציאות אחרת, שתעודד אותנו להמשיך ולחיות.

יצרנו מעין אווירה תרבותית-רוחנית-מוסרית, שתחשל אותנו כנגד פגעי יום-יום ותחזק אותנו לקראת הבאות. אני זוכרת שאת העידוד חיפשנו גם במילים עצובות מאוד, אולי מבלי משים יצרנו לעצמנו מעין קטרזיס מן המציאות האיומה, מה שאיפשר לנו לשאת אותה.

הרעב הציק בלי הרף. ואנחנו הרבינו לדבר על אוכל, דיבורים אלה כאילו נכפו עלינו. היינו מרכיבות תפריטים מפורטים ו"מכינות" סעודות מלכים ממש. נדרנו נדר, אם כאשר נשתחרר, לעולם לא נאכל מרק דליל, אך כאשר התיישבנו בצוותא לספר סיפורים או לקרוא שיר, ידענו, שלמרות הכל עמד לנו הכוח לא להיכנע למציאות האכזרית הזאת, ולייצור לעצמנו, בדמיוננו, עולם יפה יותר.

זכור לי ערב מאותם ערבי עידוד. אני קראתי שיר, שהצלחתי לכתוב בליל אמש. פלורה סיפרה דברי עידוד. פלורה זו תמיד ידעה לעודד, ופתאום הופיעה הגברת אלפרוביץ' עם עוגה עשויה מקרומי לחם יבשים (סקארנקעס, ביידיש), היא אספה את הלחם הזה במשך זמן רב במיוחד לאירוע זה, ל"ערב ספרותי". אני על כל פנים לא זוכרת עד היום טעם נפלא כה של עוגה, כפי שערבה אז לחכי העוגה ההיא. אני זוכרת, שהיה זה ערב של התרוממות רוח בלתי רגילה וזמן רב חשבתי על גבורת האומה היהודית.

ועוד אני זוכרת, שהצטננתי והתנפחה אצלי בלוטה והרופאה שלנו, הד"ר סליטובנה, מרחה לי את המקום במשחת איכטיוול שחורה. אותה משחה, שאבי היה נוהג למרוח לי כשהצטננתי עוד בבית. ואני זוכרת, שהיה אז ערב גשום מאוד והריח של המשחה הזכיר לי את הבית, אבל ידיה הנאמנות של הרופאה מחו לי הדמעות והפליאו לעזור לי במצוקתי. משמע, לא הכל אבוד ויש איזה קשר סמוי בין ידי אבא לבין ידיה של הרופאה היהודייה שבמחנה.

איך הרגשתי בכלל במחנה? הייתי נתונה במצב שירי פרמננטי. השירים הזדרמו בקרבי בתנאים הקשים ביותר והם הגנו עלי. מבחינה זו הייתי באמת מוגנת.

היום, כשאני מבררת לעצמי את כל הדברים האלה, אינני זוכרת עוד תקופה אחת בחיי, שבה אהרהר כל כך בגורל היהודי. ניסיתי לפענח לעצמי את פשר ההתרחשויות הבלתי מובנות לכאורה, וחשתי כאילו אני שייכת לא רק לתקופה הזו, לציבור הזה, אלא חלק אני

לעם למוד-סבל, עינויים, אך יחד עם זאת בלתי מנוצח. אז כתבתי גם שיר בשם "ויער זיינען מיר" (מי אנחנו).

אני יושבת לעיתים מזומנות עם חברות מאז, ומקשיבה לזיכרונות ומהרהרת בליבי, שהם חשובים בעיקר מבחינת הלקח שבדבר. ואולי זו סיבה טובה להתגבר על הכאב ולהעלות אותם בצורה המוחשית ביותר.

לי אישית שיחק המזל: הייתי בישראל שש-עשרה שנה בקיבוץ, והאנשים שם, בשנים הראשונות, עזרו לי להחלים מהרבה דברים קשים. גם אני בעצמי חיפשתי בכל מיני דרכים את הנוגדנים, שיוסיפו לפורקן הנפש והגוף.

נשאלת השאלה, אם כן, למה זה אנו מחטטות כה בפצעי העבר? הייתי מתרצת זאת לאו דווקא בכך, שהזיכרונות צפים ועולים מאליהם, ואין מנוס מהם, אלא מפני שאנו הננו העדים החיים שראינו וחשנו על בשרנו ממש את סכנת הכליה האורבת לעם היהודי וחשוב להעביר מודעות לסכנות כאלה לדורות הבאים.

כיצד להמחיש להם את הסכנות? זוהי שאלה, שלא קל להיענות עליה. להורים, למורים קשה לרשום "רצפט" לכך. כשבאתי במגע עם ילדים בכיתה ושוחחנו על נושא זה, היה לי חבל על הילדים. לא יכולתי להכאיב להם בעובדות אימות כאלה. חיפשתי דרך המחשה על ידי סיפור, שיר, מחזה, שיח. היה לי קשה למצוא ביטוי אובייקטיבי לנושא השואה.

שומה עלינו לחפש את הצורה הנכונה של הגשת הדברים הקשים האלה לדור הצעיר. אין ספק בכך. יש אירועים בחיי עם, שאסור לא לדעת אותם. גם למען אהבת החיים. על השאלה, אם פסקה שנאת יהודים בעולם, לאחר כל מה שעוללו לנו – אני עונה בלאו מוחלט. ואין זה חשוב כמה שנים עברו מאז השואה. אסור לנו להוריד את נושא השואה מעל סדר החיים שלנו.

נשאלתי בקשר לצרור השירים שנשתמר אצלי. הם אוטנטיים, מימי המחנה. הנייר, העטיפה – בד הכתונת, והעיפרון שקיבלתי במתנה ממאשה קסלר ז"ל. את הצרור הזה השתדלתי תמיד להסתיר כשנדדתי ממקום למקום. אז גם שיננתי את השירים בעל-פה מחשש פן יאבדו. צרור מיוחד במינו הוא – צרור יגונות יהודי.

משוכנעת אני, השירים עזרו לי להישאר בחיים.

היום אני בוחנת ומבקרת את השירים האלה גם מבחינה אומנותית, אך לא בכך ערכם. לי הם יקרים על שהם נוצרו תוך עינויי גוף ונפש והם מהווים לא רק דוקומנטציה של תקופה, אלא הם נשמת אפי. לא פעם נאלצתי להחביא בפה שורות של שיר שזה עתה נכתב. להסתירו מתחת לשוני, שאיש לא יבחין בכך. למדת לדבר עם השיר בפה – תרתי

משמע. [10]

יפה אליאד: ליל הסדר בברגן-בלזן

שבועות מספר לפני חג הפסח הגיעו טרנספורטים חדשים לסקטור הנתינים הזרים במחנה ברגן-בלזן. בין הטרנספורטים היה אחד מבוכניה והסביבה ובו מספר רב של חסידים בעלי נתינות דרום-אמריקאית וארצישראלית. כשבעים איש, רובם מטרנספורט בוכניה התארגנו ופנו בבקשה אל מפקד המחנה, רודולף הס, כי במקום מנת הלחם הזעומה הניתנת להם יום-יום, תינתן להם כמות הקמח והם עצמם יאפו מצות לקראת חג הפסח הקרב. כל אחד מבין שבעים האנשים חתם את שמו על כתב הבקשה. כדובר הקבוצה נבחר הרבי מבלוז'ב, רבי ישראל שפירא, אחד מוותיקי המחנה, אשר נהירין היו לו נוהלי המחנה על כל תקנותיהם וגזירותיהם.

הרבי נפרד מידידיו ובלוויית משמר של שני אנשי ס.ס. נלקח אל מפקד המחנה רודולף הס. עם כומתת האסירים ביד וכתב העצומה, עמד הרבי לפני איש ה-ס.ס. המפקד הנאצי קרא בעיון את הכתוב, הסתכל ברבי בחיוך לגלגלי ואמר שיעביר את הבקשה לברלין וינהג בהתאם להוראות שתבואנה משם.

עברו ימים אחדים ותשובה עדיין לא הגיעה מברלין. בין החותמים על הבקשה שררו מבוכה ודיכאון. הם שגו בכך שבודדו עצמם משאר העצורים במחנה. הם ידעו עוד מזמן שהותם בגטו, כי הגרמנים הועידו את חגי ומועדי ישראל כימי פורענות ליהודים, ובחתימתם את שמם, סיפקו למעשה לגרמנים רשימה מוכנה ל"סלקציה" מבלי שהללו יצטרכו לנקוף אצבע. ככל שהתאחרה התשובה המיוחלת מברלין – כך גברו החששות.

נותרו ימים אחדים בלבד לפני חג הפסח והתשובה עדיין לא הגיעה. והנה כאשר הכל היה נראה כאבוד – נקרא הרבי בדחיפות להתייצב לפני רודולף הס. שוב נפרד הרבי מידידיו ועשה את דרכו בין גדרות התיל אל מפקד המחנה. עם כומתת האסירים בידו עמד שנית הרבי לפני המפקד הנאצי. "הגיעה התשובה מברלין" – אמר המפקד ולא הוסיף עוד מילה אחת. פניו של הרבי החווירו. המפקד המשיך: "ברלין, כרגיל, נוהגת בהגינות כלפי היהודים, וגם הפעם אין גבול לרוחב הלב של העם הגרמני בכל הקשור לשאלת היהודים. אתם יכולים לאפות את הלחם היהודי המיוחד לחג הפסח".

הס ליווה את הרבי עד לדלת, שם כבר חיכו לו אסירים מסקטור אחר, על מנת לעזור לחסידים לבנות את התנור לאפיית המצות. הם שבו לסקטור של הנתינים הזרים מפולין ומייד החלו לבנות את התנור בקפדנות, מחשש שהמפקד הס עלול לשנות את דעתו בכל רגע. וכך נאפו ממת-הקמח הזעומה יום-יום כמה מצות, מצות שרק במעט הזכירו את המצות שנוהגים היו אבותינו לאפות במשך אלפי שנים. למרות זאת שמחו שבעים האיש, חתומי הבקשה, כי לעת עתה הכל מתנהל למישרין וכי הילדים הנמצאים במחנה ילמדו לדעת שגם כאשר החרב מונחת על צווארו – דבק האדם היהודי במנהגי אבותיו.

הגיע ליל הסדר, איצטבאות, שעליהן ישנו, שימשו כשולחן וככיסאות ה"הסבה" גם יחד. סיר מרופט היה ל"קערה", שלוש מצות מאותן מצות יקרות שנאפו במסירות נפש כה גדולה, היו מונחות זו על גבי זו, ותפוח אדמה מבושל אחד, ביצה וחרוסת לא היו בנמצא. רק במרור לא היה מחסור, הוא ניבט מכל העיניים. הרבי מבלוז'ב "הסב" בראש ה"שולחן" וסביבו הצטופפו כמה ילדים ומבוגרים. בצריף היה חושך. אור ירח חיוור וכסוף

השתקף בפנים החיוורות של המסובים. דמעות התגלגלו בחשאי על הלחיים הנפולות ואולי עשו את דרכן אל המלאך הממונה על נאד-הדמעות, אולי תתמלא המכסה וסוף-סוף יבוא הקץ לסבל הנורא!

הרבי מבלוז'ב החל לומר את ה"הגדה" מתוך הזיכרון ולספר ביציאת מצרים. "הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים. כל דכפין ייתי ויכול. כל דצריך ייתי ויפסח, השתא הכא לשנה הבאה בארעא דישראל, השתא עבדי לשנה הבאה בני חורין".

הצעיר בילדים שאל בקול ילדוטי, צלול ותמים ובמנגינה המסורתית את ארבעת הקושיות. "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה, הלילה הזה כולו מצה".

כנהוג החל הרבי להסביר את דברי ההגדה. אולם אותו לילה אפל בברגן-בלזן היו למילות ההגדה העתיקות משמעות מיוחדת במינה. 'לילה' – אמר הרבי – פירושו ליל גלות, חושך וסבל. 'בוקר' משמעותו גאולה, תקווה ואור. "מדוע שונים סבל זה, לילה זה, שואה זו מכל התלאות והצרות אשר פקדו את העם היהודי בעבר?" איש לא השיב לשאלת הרבי.

ורבי ישראל שפירא המשיך: "מה נשתנה סבל זה, שואה זו מכל הלילות, מכל הצרות שפקדו את אבותינו בעבר?" "שבכל הלילות אנו אוכלים חמץ ומצה, הלילה הזה כולו מצה". בעבר בכל הלילות הארוכים בגלות אנו היהודים אכלנו גם חמץ וגם מצה. חמץ, פירושו לחם שתפח, מצה פירושה לחם שטוח ללא כל גובה, בעבר, בלילות-הגלות, היו לנו גם ימים של התרוממות הרוח, רגעים של יצירה, אבל הלילה הזה, בתקופת השואה, כולו מצה. אנו נמצאים בשפל המדרגה, בעמק-הבכא, ללא כל התרוממות, ללא כל מרגוע".

"אבל אל נא תתיאשו, ידידי הצעירים" – המשיך הרבי בקול נסוך ביטחון – "כי תקופה זו היא אתחלתא דגאולה. כתוב בהגדה, 'עבדים היינו לפרעה במצרים'. המילה 'עבדים' היא ראשי תיבות של 'דוד בן ישי עבדך משיחך'. אנו עבדים במחנות ההסגר הנאציים ובגטאות. אנו שראינו את הרגעים האפלים ביותר בתולדות האנושות. אנו שראינו את שקיעתה של אירופה הנאורה – עוד נזכה ונראה את אור הגאולה. כי בטרם יבוא האור הגדול יהיה חושך מוחלט, כפי שנאמר על ידי נביאנו זכריה: 'והיה לעת ערב יהיה אור' והנביא ישעיהו אמר: 'העם ההולכים בחושך ראו אור גדול יושבי בארץ צלמוות אור נגה עליהם'. אלינו, ילדים יקרים, נתכוונו הנביאים כאשר ניבאו מה שניבאו. אנו היושבים בגיא צלמוות, נחיה ונזכה לראות את אור הגאולה".

הסדר נגמר. אי-שם למעלה בשמיים הירח כוסה בעננים שחורים. הרבי נשק לכל ילד במצחו והבטיח להם כי הקץ ללילה האפל ביותר בתולדות האנושות בוא יבוא ולעם היהודי, הטוב שבעמים, תבוא גאולה שלמה. הילדים חזרו לצריפים, עבדים צעירים בעידן חדש, עויין וחרש לכל צעקותיהם. אולם כולם בטוחים היו כי בהד צעדיהם על אדמת ברגן-בלזן הרוויה דם, הם שומעים את קול פעמי המשיח. [11]

סמי פדר: הנס במחנה בונצאלו

הדבר היה באביב 1943, במחנה הכפייה הנאצי בעיירה בונצאלו (שלזיה התחתית). עבדנו במפעל העץ של התעשיין הגרמני, הוברט לאנד. במפעל זה יצרו מוצרי עץ מסוגים שונים עבור התעשייה הצבאית הגרמנית. חומר העץ הובא מיערות פולין הכבושה. נוצרו כאן: צריפי-עץ, דגמים של "אווירוני-דמה" (שנועדו להטעות את האוייב), כיסאות, שרפרפים, ארונות, ארגזים וכדומה – הכל היה מיועד בשביל הצבא הגרמני. בקיצור: כל מה שהיה נחוץ לצבא מתוצרת-עץ, יצרנו במפעל זה. המפעל נמצא תחת ההשגחה של ה.ס.א.

במשך הזמן נוצר במחנה – למרות המשטר הקפדני – "הווי" יהודי מיוחד. הצלחנו לארגן ערבי-ספרות ושירה, ואפילו הצגת-תיאטרון. חברים אחדים החליטו לארגן ביטאון ספרותי בכתב-יד, על נושאים אקטואליים.

במקום העבודה הצלחנו "לארגן" עפרונות ונייר, והתחלנו במלאכת הכתיבה, מאמרים על בעיות אקטואליות במחנה, שירים וסיפורים ושונות. המחברים המשתתפים היו: חיים וולנרמן, שפיגל, קלמן צווייגל, ליפשיץ, הח"מ ואחרים. הקראנו את "העיתון" בערבים הפנויים, אז ביום ראשון, לפני קהל החברים.

בנוסף למאמרים שונים, כתבתי אז סיפור על יהודי בשם "ברל סטוליאיר" (ברל הנגר), יהודי מעיירה קטנה בפולין. תיארתי את "דרך הקוצים" שלו, כאשר הנגר הזקן נשלח למחנה כפייה, לעבודה במפעל העץ של הוברט לאנד, שביל הייסורים שלו, סבלו ומצוקתו. תיארתי את געגועיו אחרי משפחתו וילדיו הקטנים, את טענותיו כלפי ריבון העולמים: "מדוע מגיע לי את? במה חטאתי לך?!"... (לצער הרב נאלצתי בעת "מצעד המוות" לפני הגיענו למחנה הריכוז "דארא", להשמיד את כל כתביי, וגם כתב יד הנ"ל). סופו של אותו "ברל סטוליאיר" – שכתבתי אז – הוא בורח מהמחנה, במטרה להגיע ליחידת פרטיזנים, אולם נתפס בדרך בידי הנאצים ועונה עד מוות.

את כל החומר הספרותי שהעלינו על הנייר הסתרנו – מפחד הגרמנים – בעליית הגג של צריפנו. זאת אומרת עשינו פירצה בתוך תיקרת הצריף, ו"סליק" בין הקורות, שם הכנסנו את כל ה"כתבים" שלנו. כי מר היה גורלנו, אילו הכתבים היו מתגלים לעיני ה"ס"ו.

בשנתיים הראשונות של המלחמה, בהיותנו במחנות הכפייה, עוד הייתה אפשרות לשלוח לנו חבילות מזון, ואפילו בגדים. אז – עד שנת 1942 – 1943 – עדיין היינו לבושים בבגדינו האזרחיים. רק חייבים היינו לתפור על בגדינו "טלאי צהוב", בצורה של "מגן דוד" ובאמצע של ה"מגן דוד" לציין את המילה "יהודי" (בגרמנית). מאוחר יותר החמירה הגזירה והיינו חייבים לחתוך את "הטלאי" בתוך הבגד וזאת, כדי למנוע מאיתנו למכור את הבגד לפולני, תמורת כיכר לחם, או דבר דומה לזה.

פעם, ביום ראשון, השכם בבוקר, נזעקנו למיפקד. כשנעמדנו, הודיע לנו מפקד המחנה, כי בגלל הצפיפות בצריפים, החליטו "לדלל קצת" את מערכת הבגדים של כל אחד מאיתנו. זאת אומרת שבכל חדר לא יהיו יותר מאשר שלוש "חבילות", וכל יתר הבגדים יוכנסו למחסן הכללי של המחנה. מיהרנו לצריפים, ארזנו במהירות רבה את הדברים הנחוצים ביותר, את היתר השתדלנו להסתיר, או להיפטר מהם באיזו שהיא דרך.

אולם, כשהתייצבנו שוב למיפקד החדש, הודיע לנו המפקד, כי החליט לסלק את כל הבגדים "המיותרים" מתוך החדרים. הדבר יהיה, לדעתו, יותר בריא בשבילנו. יהיה יותר אוויר לנשימה. ובכלל מה איכפת לנו אם חפצינו יהיו מאוחסנים במחסן הכללי? כן, הוא

לא שכח לשבח אותנו על כי מילאנו את פקודתו, לפנות מתוך הצריפים את הבגדים "המיותרים" והוא מקווה שגם להבא נציית.

נקל לשער מה שהתרחש בתוך הצריפים. שוב ארזנו, ושוב נאלצנו להשאיר חפצים "מיותרים". שוב צפירת אזעקה למפקד, ושוב "דרשה" מפיו של מפקד המחנה. הוא משבח אותנו על מילוי הוראתו בקפדנות, ולבסוף – "התפזר". חזרנו אל הצריפים המיותרים.

בהתחלה היה לנו מאוד עצוב על הנשמה.. קשה להיפרד מחפצים אישיים, המזכירים לך את הבית.. חפץ זה קיבלת במתנה מאימא, וזה קיבלת מנפש קרובה לך. בנוסף לך, הרי בעד זוג מכנסיים יכולת לקבל כיכר לחם, בעד בגד אחר יכולת לקבל דבר אוכל. יכולת לשבור את רעבוך לזמן קצר. אט-אט השלמנו עם גזילת חפצינו. התנחמנו. אנו, משתתפי ה"ביטאון", הצלחנו להסתיר אי-אלו חפצים, יחד עם הכתבים שלנו ב"סליק" שבין התיקרה והגג.

ערב אחד, כאשר ניגשתי להצניע דפים אחדים שכתבתי, ואני ממשש בתוך ה"סליק", והנה אוי ואבוי! החליפה הטובה ביותר שלי, אותה הטמנתי, איננה. אומנם המחבוא היה מלא בגדים, אבל החליפה שלי נעלמה ואיננה. הייתה זו חליפת צמר טובה, אותה קניתי עוד "בימים הטובים" שלי, בברלין. עוגמת הנפש הייתה רבה, אב לבסוף התנחמתי, אמרתי לעצמי: "אשרי, יתום אני..."

במפעל העץ שלנו עבדו גם פועלים לא-יהודים מארצות שונות: צרפתים, אוקראינים, פולנים, צ'כים ואחרים. באולם המנסרה, שם ניסרו את הלוחות, עבדו צרפתים, יהודים וצ'כים אחדים. המנסרה הופעלה על יד חגורת טרנסמיסיה באורך של 25 מטר ורוחבה מטר אחד, הייתה עשויה מעור.

יום אחד נעלמה החגורה ואיננה כמובן שהנהלת המפעל הזעיקה מייד את המשטרה ("קריפא"). בבואנו בבוקר למפעל והנה מהומה גודלה: משטרה, אנשי ס"ס, "גסטאפו" וכלבי גישוש. כולם מתרוצצים אנה ואנה. מצלמים כל מטר מרובע. כל הפועלים הלא-יהודים כבר עמדו – כל יחידה בנפרד: צ'כים, פולנים, אוקראינים, והשבויים הצרפתים.

אותנו היהודים מעמידים בנפרד. והנה קוראים לכל אלה שעבדו בנסירת העצים. חוקרים אותם בדבר העלמה של חגורת העור. זה מעשה חבלה גדול – אומר איש הגסטאפו, כי הרי בגלל זה ישותק כל המפעל. כך הוא פונה – איש ה"גסטאפו" – לכולם: "מי שיודע היכן נמצאת החגורה ויודיע על כך למשרד, יקבל פרס, ואם זה פועל חופשי (לא-יהודי) תוענק לו חופש של ארבעה שבועות, לנסוע הביתה, ואילו על האשמים יוטל עונש קל יחסית. ברם, אם לא תתגלה החגורה, הם יתלו את האשמים, ואילו כל הפועלים שעובדים במנסרה, גם הם ייענשו".

במשך כל אות והיום עמדנו בכיכר המיפקדים, כלבי-הגישוש הריחו מסביבנו, אולם ללא כל תוצאות. לקחו אפילו תביעת כפות הרגליים, חקרו כל אחד מאיתנו לחוד, אך ללא תוצאות. אני שומע קצין ס"ס אומר לחברו: "זוהי עבודה של הצרפתים, היהודים והצ'כים". הצ'כים היו פועלים חופשיים.

אותו היום לא עבדנו – כדי למנוע טשטוש העקבות. חזרנו למחנה, בערב, תוך הרהורים: מי יודע מה יקרה אותנו? ... עייפים ורצוצים מהמתח הרב ומעמידתנו במשך כל היום, נרדמנו מייד, והנה לפתע עוררה אותנו אזעקה: המפעל עולה בלהבות. תחת שמירה צפופה שלחו אותנו למפעל, להוציא משם את ערימות הקרשים הרבים שהיו מסודרים בשטח המפעל ולהעבירם מחוץ לטווח האש. היה זה ליל בלהות. כל אחד מאיתנו חטף מכות, מקלות הונחתו על ראשינו, על כל צעד ושעל. היכו אותנו מכות רצח. לא קל היה

לרוץ עם הקרשים על כתפינו ותוך כדי יכולת לקבל דבר אוכל. יכולת לשבור את רעבונוך
לזמן קצר. אט-אט התרגלנו כך לחטוף מכות בצד.

לאחר שבמשך כל ליל הבלהות העבידו אותנו בפרך – בתוספת מכות נמרצות חזרנו
לצריפים, עייפים ורצוצים בכל חלקי גופנו. לא הספקנו להירדם, ושוב – מיפקד! יצאנו
למגרש המיפקדים: מה קרה?!...
סיבת האזעקה הייתה, כי בלילה ברח שבוי צרפתי, ונתפס לבוש בחליפה אזרחית ועליה
סימן (מטושטש) של "המגן דוד".

נשאלנו על ידי מפקד המחנה: "למי שייכת חליפה זו, בה היה לבוש הצרפתי?.. שייגש
הנה. אחד אחרי השני עברנו מול הצרפתי. כשאני התקרבת אליו, זיהיתי בוודאות כי
זאת חליפתי היקרה, בצבע לבן-אפרפר, מברלין. לא היה טעם להתכחש, כי בפנים הכיס
השמאלי היה רקום שמי, כך שבלאו הכי היו מגיעים אלי. הודיתי איפוא כי היא שייכת לי.
- "איך מגיעה חליפתך אל הצרפתי?" – שואלי אותי מפקד המחנה, ואני עונה:
- "אינני יודע, אני מסרתי אותה, בשעתו, למחסן הבגדים!"
- הצבע על מי שקיבלת ממנו את החליפה!" – פוקד המפקד על הצרפתי. והלה עובר
מיהודי ליהודי, ואינו מזהה – או לא רוצה לזהות – אף אחד. מה היה גורלו של הצרפתי
הבורה אינני יודע. אני נענשתי – על שה"טלאי" לא היה חתוך בתוך החליפה, כנדרש –
בעשרים מלקות, ובזה נגמר העניין. [12]

הצגה לחנוכה במחנה וסטרבורק – הולנד

מאיר דבורז'צקי: חיי הרוח בגטו-וילנה

מערכת בתי-הספר

אחד הפרקים המזהירים ביותר של החיים היהודיים בגטו וילנה, של כוח התנגדותם הרוחנית, היה בשטח התרבות; העדה היהודית של וילנה, הייתה במשך דורות מרכז רוחני לחיים רוחניים – ירושלים דליטא; ובתקופת השואה – הייתה לירושלים דגטאות, ולסמל של המרי הרוחני היהודי נגד המשטר הנאצי.

למרות סכנת-המוות, הגירושים וה"אקציות"; למרות מצוקתה עוני, הרעב והייסורים – לא פסקה מסורת-התרבות בין החומות של גטו וילנה; ונוצרו בו מפעלי-תרבות, ספרות ואמנות.

בתוך המלינות [מקומות מסתור מתחת לאדמה] היו האנשים מחברים שירים; במרתפים צברו ספרים; בחורבות ישנות עסקו בהוראה לתינוקות; תנאי החיים הפראיים והמשונים לא שברו את רוח היצירה היהודית בגטו.

*

ביום השלישי לגיטו קם משה אוליצקי, מי שהיה נשיא "אגודת המורים העברים", ואחד ממייסדי הגימנסיה העברית בוילנה, וכינס מורות אחדות בבניין בית-המדרש של ר' שאול"קה והציע בפניהן להקים בגטו מערכת-חינוך מאוחדת ואחידה מכל הזרמים יחד. הם חיבור תזכיר אל היוזנראט בדבר הצורך במוסדות לפיקוח על הילדים, לטפל בהם ולהעסיקם במשך היום, בזמן הוריהם נמצאים איש-איש במקום עבודתו. מספרים כי גאנס [יו"ר היוזנראט], שהיה מעוצבן מאוד מן המצב הקשה בגטו ומן "האקציות" שאינן נפסקות, ענה למשלחת: - אל תבלבלו את מוחי; הרי לכם כמה אולמים ועשו בהם בילדים כטוב בעיניכם.

דירות ראשונות לבתי הספר בגטו שימשו: חורבה של בית מדרש ברחוב שאואלסקה, אטליז פנוי ברחוב האטליזים וחורבת בית ברחוב סטראשון 12. כשישים איש, מורים מזרמים שונים לשעבר, ניגשו לפנות מן החורבות את תלי המפולת, האבנים ורסיסי הזכוכית, להתקין דלתות משברי קרשים, לשטוף את הרצפות.

הרשמת הילדים נעשתה בעזרת האחיות הרחמניות במקומות שונים בגטו נדבקו מודעות, הקוראות להורים לרשום את ילדיהם במוסדות הפיקוח על הילדים. בתחילה היו ההורים מהססים וחוששים, שמא כרוכה בכך איזו מירמה מצד היוזנראט, המבקש לגלות באופן זה את מספר הילדים שישנם ואת כתובותיהם. אבל אחרי שראו כי בראש מפעל החינוך עומדים מורים שחינכו בוילנה דורות של תלמידים – פגו החששות מלבם והתחילו מוליכם את הילדים להרשמה.

בספטמבר 1941 נרשמו אז למעלה מ-2,700 ילדים מבני שש עד בני ארבע-עשרה. (גם ב"גטו השני", שכאמור לא האריך ימים, נוסד בית ספר ובראשו עמדה מרים ברנשטיין). ואף-על-פי-כן חלק הגון של הילדים לא נרשם; אם בגלל רשלנותם של ההורים או בגלל פחדם, ואם משום שחלק מן הילדים, מבוגרים יותר, מחוסרי הורים וקרובים-דואגים, היו מוכרחים למצוא להם בעצמם את פרנסתם.

בימי חלוקת התעודות הלבנות ניתנו אלה לכל שישים האנשים, העסוקים במערכת בתי הספר. אבל כשהגיעה שעתן של "תעודות החיים" הצהובות, נפלו בחלקם של אנשי

החינוך רק עשר תעודות כאלו. מחמישים המורים הנותרים הצליחו קצתם לצאת לעבודה אל מחוץ לגטו ולהשיג שם תעודות; וקצתם הסתתרו במלינות; ואולם רובם הוצאו לפונאר. במשך הזמן נוסף מספר תעודות למורים, והיודנראט התחיל לתת לבו יותר לבתי הספר ולבסוף נקבעה בגטו גם חובת לימוד.

בתקופת הגטו הראשונה התפתחה היאבקות תרבותית על אפיים ומהותם של בתי הספר, על מטרותיהם החינוכיות, הרכב מוריהם ותוכניות הלימודים. זה היה מאבק על נפש הילד בגטו: מה הן המטרות הלאומיות והציבוריות אשר לאורן יתחנך, והן יהווה את מטענו הרוחני, באם יצא לחופשי! מהו המקום אשר יש לקבוע בבית הספר האחיד של הגטו לעברית, אידיש, ארץ ישראל, תנ"ך, קורות ישראל ותולדות ימי העולם; איזו תקופות וגיבורים, דורשים תשומת לב מיוחדת בהוראת הגטו?

בזמן הראשון של הגטו הייתה בבתי הספר השפעה ניכרת לגישה לא-ציונית, הודות למקרה שבראש מחלקת התרבות של הגטו עמד בונדאי [מתנועת הבונד] (ג. יאשונסקי). "הגג הציוני" פתח במאבק נגד השפעה חד צדדית זו. נושאי "המאבק התרבותי" הזה בגטו היו חברי ועד המחותרת של "פועלי ציון התאחדות".

כתוצאת "המאבק התרבותי" הזה, נקבע מספר שווה של מורי עברית ואידיש ונקבעה פרוגרמה סינטטית לבתי הספר. למנהל מחלקת התרבות נתמנה ד"ר ליאו ברנשטיין, ולסגנו, הסופר ד"ר צמח פולדשטיין. מערכת בתי הספר היוותה חלק ממחלקת התרבות. המנהל הראשון של מערכת בתי הספר היה משה אוליצקי, מייסד בתי הספר בגטו; אחר כך נמסרה ההנהלה לידי הסופר ישראל דימנטמן; משה אוליצקי עבר לנהל את בתי הספר בבלוק "קייליס" שהיה מסונף לגטו, אבל כל הזמן היה הוא הנשמה החיה והאישיות המרכזית במוסדות האולפנא בגטו. במשרד בתי האולפנא היו כל הזמן פעילות המורות: רחל ברוידא, מרים ברנשטיין מהזרם הקומוניסטי ומרים גוטשטאלט מהזרם הבונדאי.

הוחלט כי שפת ההוראה היא אידיש בכל בתי הספר ובכל הכיתות (בגן ילדים אחד היו הלימודים מכוונים באופן שתהא לילדים אפשרות לעבור במשך הזמן לעברית כשפת-הוראה). ואולם יש ללמד במידה רבה עברית וספרות עברית, תוך הדגשת ערכן הרב בחיי העם ותרבותו בכל הדורות. ההיסטוריה היהודית היא מקצוע מרכזי בבתי הספר. באורח מקביל מלמדים את התקופות המקבילות בדברי ימי העולם. התנ"ך הוא אחד המקצועות היסודיים במערכת בתי הספר.

עקרונות החינוך היו:

כבוד לאומי; טיפוח האהבה לעברו של העם, תוך תשומת לב מיוחדת לתקופות העצמאות הלאומית ולמלחמות החירות (חשמונאים, בר-כוכבא, מסדה); הכרת ההווה הלאומי (חיי היהודים בכל התפוצות); טיפוח האמונה בעתיד העם; עבודה וחירות; שותפות העמים במלחמה לעולם צודק יותר; ידיעת ארץ ישראל.

היו שלושה בתי ספר עממיים בגטו. מהם היה הגדול ביותר: בית הספר העממי מספר 1, ברחוב סטראשון 12, שעבדו בו שלושים ושישה מורים ומורות. פעמים הגיע מספר הילדים המבקרים בו ביום אחד למעלה מאלף. מספר הכיתות היה למעלה מחמישים. בבית הספר העממי מספר 2 היו כעשר כיתות וקרוב לשמונה מאות ילדים. בבית ספר העממי מספר 3 ברחוב הגרמני 29, היו כשבע כיתות, וכמה מאות ילדים. פעמים הגיע מספרם לארבע מאות. מלבד אלה היו בקורסים הגימנאסיאליים – מחמישים עד מאה ילדים בארבע כיתות. בגני הילדים למדו תינוקות מבני ארבע עד שש.

גם מחוץ לגטו, בשני גושי הבניינים של משכנות הפועלים המכונים "קייליס", היה בית ספר, לחמישים – שישים ילד, מחולקים לכמה כיתות.

המורים והילדים נהפכו למשפחה אחת. יחד היו נושאים ומוציאים את צורות האבנים והלבנים מתוך חורבות הבניינים שנועדו לשמש דירות לבתי הספר. יחד הביאו מחורבה אחת דלת, מחורבה אחרת קרש, וחלון שבור ממקום שלישי כדי לצרף מאלה משהו שיהא דומה לחדר. מורות ותלמידותיהן כיבדו יחד את רצפות בתי הספר. מורים ותלמידיהם חטבו יחד עצים, לחמם בהם את החדרים הקרים.

בתקופת הגטו הראשונה לא היו כמעט כל ספסלים בבתי הספר. הילדים היו יושבים צפופים יחד, על הקרקע, ובולעים את הדברים היוצאים מפי המורה. אתת מחברותיהם, מחברותה גטו, היו מניחים על כתפי החבר היושב לפניהם, וכך היו רושמים את רשימותיהם.

סיפור: פעם אחת התחילה "אקציה" בגטו ומורה אחת חסרת תעודה עמדה באמצע שיעורה. לא הפסיקה המורה את השיעור, כי אם הוסיפה לספר באוזני הילדים על העולם הטוב העתיד עוד לבוא. היא לא הספיקה עוד להסתתר ומנת גורלה הייתה פונאר.

לעיתים קרובות מאוד היו הילדים מקדימים לבוא לבית הספר, כדי שעה תמימה לפני התחלת הלימודים. בקוצר רוח היו מחכים למורה, שיבוא ויפתח בסיפוריו באוזניהם. בכוח דמיונם היו מפליגים לעולם אחר, שאין בו גטו ואין "אקציות" ויהודים אחרים, גיבורים מסוג החשמונאים ואנשי מסדה. בהפסקות היו הילדים מרקדים יחד במעגל ושרים; צעירים אנחנו, צעירים אנחנו...

מאורע גדול בחיי הילדים היו **חגי בתי הספר**. הילדים היו מתכוננים אליהם בהתלהבות, וגם המבוגרים שאפו להיות נוכחים בחגיגות אלו. איש-איש ביקש להתעודד שעה קלה בסביבה זו של תום ושמחת ילדים. חג הילדים הראשון בגטו. צפופים ודחוקים ישבו יחד: ילדים, מורים והורים. לאורך הבמה שלט ועליו דברי י. ל. פרץ:

"א מיין ניט די וועלט איז א קרעטשמע,
לית דין ולית דיין!"

[תרגום: אל נא תחשוב כי העולם פונדק הוא, לית דין ולית דיין!]

ילדים שזה עתה ניצלו ממוות וילדים שנגזר עליהם למות מחר מדקלמים, שרים, יוצאים במחולות מסוגננים. ביאליק ופרץ מדברים מפי הילדים אל היהודי הגטואי.

הפסקה. מצב רוח של צפייה, כמעט מסתורי; הנשימה עצורה. **ופתאום, מה הנעימה המשכרת הזאת, המעוררת חלומות!?** "על פני תכלת הדונאו החרישי" של שטראוס. המורה מנגנת והילדים ממלמלים במקלה. הקהל נסחף עם הצלילים. נזכרים לו: עולם רחוק. חלומות נעורים, לילות שלאור כסף. האם היה היה כל זה לפני? והאם נעלם כל זה וגז במימיו הכחולים והחרישיים של הדונאו? היה היה עולם נאה כל כך.. מתוך הדממה המתוחה נשמע קול בכיה. לב אחד האנשים נשבר בקרבו. והנה בוכה שני. שלישי. כאילו פסיכוזה של המונים תקפה את הקהל באולם. הכל בוכים. הילדים שרים והיהודים בוכים... אכן, יצור בלתי מובן הוא האדם. בקהל ראיתי אנשים שעברו עליהם כל ביעותי הגטו, והם לא בכו; אנשים שנמלטו בבורחם מדרכם לפונאר. היה שם אחד שברח מן הבור, לאחר שכבר עמד בתוכו. הרבה פעמים סיפרו פרטים נוראיים בלי שתיראה דמעה בעיניהם. ואילו עתה, פרצו בבכי לשמע צלילי מנגינה.

ההורים, האבות והאמהות העובדים בפרך, היו המשתתפים העיקריים בחגיגות ילדים אלו, שפעמים היו מעוררים אוויר השל התלהבות כבשעת תפילה ממש. בזמירות הילדים ובדקלומיהם היו מוצאים הם, שלא מדעתם, ביטוי לרגשי הצער והתקות שלהם האינטימיים ביותר. כאחוזי היפנוזה היו חוזרים, יחד עם הילדים, על פסוקי י. ל. פרץ:

- - פון טרערן ווערן טייכן; פון טייכן ימים.
פון ימים – א מבול; פון פנקען – א דונער –
א, מיין נישט, לית דין ולית דיין.

[תרגום: הדמעות יהיו לנחלים, הנחלים - לימים; מימים – מבול; מניצוצות – רעם!
אל נא תחשוב! לית דין ולית דיין!]

זעזוע היה עובר באולם שעה שעל הבמה היו מופיעים הקטנים שבתלמיד בתי הספר וילדי הגנים, מקושטים בבגדי צבעונין כפרפרים וכמלאכים. ברגעים אלה לא היה איש מעיז להביט בפני רעהו, שמא יקרא גם בעיני הזולת את המחשבה האיומה, האכזרית כל כך בוודאותה, על הצפוי לפעוטים אלה מחר, מחרתיים ואולי עוד הלילה הזה...

ועוד נזכר אני בכמה נשפים של מערכת בתי הספר:

א. נשף יום "למנצח על המחולות" (ח. נ. ביאליק) ו"אל נא תחשוב, כי העולם פונדק הוא" (י. ל. פרץ).

בתוכנית: "זמר הבד הכחול" (מאני לייב), "האנשים כולם אחים הם" (י. ל. פרץ), "הלבנה מספרת" (י. ל. פרץ).

ב. "ל"ג בעומר" – דקלומים, זמירות ומחזות ממלחמת היהודים ברומאים.

ג. "חמישה-עשר בשבט". הנשף נערך בסיסמה: דרישת שלום מילדי הגטו לילדים בארץ ישראל; בתוכנית: תמונות מחיי הילדים בגטו ומחיי הילדים בארץ ישראל, ערוכות על ידי המורים: ראסקין האב והבן, א. שפטל וא.קבטשניק. המורה ישראל דימנשטין נשא נאום, שסיים אותו במילים: "עוד בוא תבוא השעה, שאתם, ילדים, יחד עם הילדים החופשיים ההם שבארץ ישראל, תהיו נוטעים עצים ושרים שירים וזכר ימי הגטו הללו יהיה לכם כמו חלום בלהות..."

על הבימה התנוססה כתובת:

"אנחנו בגטו – אתם בארץ ישראל..."

ט"ו בשבט חל ביום ה' שעבר, לכבוד החג נתקיימו באותו יום בבתי הספר רק שלושה שיעורים. אחר כך נערכו בכיתות חגיגות צנועות.

בתיאטרון הגטו נתקיימה חגיגת ט"ו בשבט בשביל ילדי הכיתות הגבוהות של בתי הספר העממיים ושל בית הספר התיכוני, ביום השישי בשעה שתים-עשרה וחצי בצהריים. את החגיגה פתח בנאום קצר מנהלה של מחלקת בתי הספר האדון דימנטאן. אחר כך קידמו הילדים בברכות את נציג הגטו, שאיחל להם לילדים בין השאר, שיטעו במקום אילנות ריאליים אילנות סמליים, אילנות של תקווה. אחר כך הופיעו ילדים שביצעו את סעיפי הדקלומים, המשחקים והזמרה. לבסוף הוצגה אופרת הילדים "בובות". תוך כדי כך נשאו הילדים ברכה גם למחבר האופרה, האדון גילינסקי, שנזדמן לכאן באקראי וגם למחבר המוסיקה, האדון י. טרומפיאנסקי.

("ידיעות הגטו", גל' 25, י"ח שבט תש"ג. גטו וילנה, 24.1.1943)

בחנוכה ובפורים היה כל בית ספר וכל גן ילדים עורך חגיגה, במסיבת המורים, הילדים וההורים.

בשנת 1943 נערך במועדון הנוער "סדר המונים": כל הילדים באו לבושים בגדים לבנים. לכל ילד הוכנו מצות אחדות, משהו מעין חרוסת ואיזה משקה, שהיה צריך להזכיר את יין ארבע-הכוסות. הילדים שרו במקלה את ארבע הקושיות: "אבא, אשאל אותך ארבע קושיות...." אחר כך באה תוכנית שהוכנה על ידי המורים: פסח כחג השחרור; ארבע קושיות הגטו, שאין עליהן תשובה; סטירה על גאנס וכו'.

נוגעים עד הלב היו "הסיומים" (חגיגות הגמר) בבתי הספר, בסוף שנת הלימודים, כאשר הילדים היו מקבלים את תעודותיהם ועולים לכיתה גבוהה יותר; בוגרי בית הספר היו עוברים לבית הספר הטכני או לסדנאות הטכניות והיו זוכים לקבל פנקס עבודה עצמאי. הללו היו נפרדים מעל חבריהם הצעירים מהם, מעל מחניהם בכיתות ומעל מנהלי בתי הספר, היו מקריאים דברי זיכרונות מחוויותיהם בבית הספר, והיו מגישים מתנות למוריהם. לכל מתנה היו מוסיפים נאום-פרידה, שיר שחיבר התלמיד, ולעיתים גם פרח חי, שגונב לגטו.

חגיגת סיום גדולה, כללית, של כל בתי הספר בגטו נערכה באביב שנת 1943 בתיאטרון הגטו, בהשתתפותם של כל הסופרים מכל החוגים וכל הזרמים הציבוריים והפוליטיים בגטו; בנשף ההוא קראו רבים מן הילדים את יצירותיהם. בומס בן השתיים-עשרה קרא על "הקרב במסדה". ומשה'לה בן השמונה (מעיר אושמיאני) קרא את שירו, שנסתיים בבית זה:

פון איבער דעם געטא-צוים
עם רופט צו מיר א בלום:
משה'לע, משה'לע, וואס זיצטו דא?
קום צו מיר, קום! - -

[תרגום: קורא אלי הפרח מעבר לגדר-התיל: למה, משה, משה, תשב בגטו?
בוא אלי, בן-חיל!]

בבתי הספר היו מלמדים גם את לימודי הדת – אומנם לא כלימוד חובה. למעשה היו כל הילדים מבקרים את שיעורי הדת הללו – ואולם ההורים האדוקים החליטו להקים להם בתי ספר מיוחדים, שבהם יינתן לילדים חינוך דתי בלבד. הוקמו בית ספר דתי מספר 1, בית ספר דתי מספר 2 ושיבה קטנה. הלימודים נקבעו ברובם בשעות כאלו, שתלמידים רבים יכלו לבקר גם בבתי הספר הכלליים. חבר המורים ועסקני הציבור בגטו לא ראו במוסדות החינוך הדתיים כל תחרות לבתי הספר הגטואיים הכלליים, אלא כעין הוספה להם. בבתי הספר הדתיים מספר 1 ומספר 2 למדו ילדים עד גיל שתיים-עשרה: "עברי", חומש, תנ"ך, קצת חשבון. בישיבה הקטנה – נערים מבני שתיים-עשרה עד שש-עשרה: משניות, גמרא. בישיבה הגדולה ישבו על התורה בחורים שלמדו בישיבות עוד מלפני המלחמה. בסך הכל הכילו מוסדות החינוך הדתיים כמאתיים תלמיד, בערך.

מבין המורים בבתי הספר הדתיים זכורים לי: הרב יעקבסון יעקב (מנהל הישיבה הגדולה), ר' גרשון ליבמאן, מנהל הישיבה הקטנה, הרב מארקוס, הרב סלודזינסקי ובחורי הישיבה חיים ברטמן. חפץ, לייבל נאבור-שטשיק-גיבבושטשיק. עם האחרון נפגשתי במחנות הריכוז של שטוטהוף ודאוטמרגן, תמיד היה מארגן חוגים של בחורי ישיבה שהיו בלילות לומדים בעל פה פרקי משניות וגמרא, אחרי עבודת הפרך במחנה הריכוז.

מזמן לזמן היו בתי הספר הדתיים עורכים "בחינות" פומביות. היו מושיבים את הילדים מסביב לשולחנות, והרבי ישב באמצע. הוא היה בוחנם מן החומר שלמדו וגם האורחים המוזמנים רשאים היו לשאול שאלות. בתום הבחינות הייתה נערכת "סעודת מצווה".

פעם הייתי נוכח בשעת בחינה כזו, בסוגיה של "ייאוש שלא מדעת". הילדים התווכחו והתפלפלו. במרחק שלושים מטרים מבחינת גמרא זו בגטו עמד בשער, על משמרתו, איש ה.ס.ס....

נערים בני ט"ו וט"ז, היו מבקרים את בית הספר הטכני בגטו, בהנהלת המהנדס מ. שרייבר, שהיה בשעתו מנהל הטכניון היהודי הווילנאי, במיסודה של חברת "ארט". בין המורים: המהנדסים ינוב וישראל קוניצקי. ב"טכניון-הגטו" היו מחלקות למסגרות וחשמלאות. במשך ירחים אחדים של עבודה אינטנסיבית היו הנערים לומדים את המקצוע עד כדי להיות שוליא דמסגר או שוליא דחשמלאי, ובתור בעלי מקצוע היו יכולים לצאת לעבודה אל מחוץ לגטו ולקבל פנקס עבודה עצמאי. המורה מאשה עפרון, מפעילות ארגון המאבק "יחיאל", הקימה בשנת 1943 שיעורי ערב למלאכת יד בשביל תלמידות בתי הספר העממיים; גם הן קיבלו פנקסי עבודה.

בגטו היה גם **בית ספר למוסיקה**, בהנהלתם של המנצח אברהם סלאפ והמורה לנגינה תמרה גשוביץ'. היו בו שלוש כיתות: לפסנתר, לכינור ולזמרה. ביקרו בו כמאה ילדים. לעיתים קרובות היו נערכים בו גם קונצרטים לקהל. אחד הילדים, אלק זולקוביסקי, בין השתיים-עשרה, פסנתרן-קומפוזיטור, חיבר את הניגון לשיר האבל הגטואי: "חרש, חרש".

שם היו פעילות הפסנתרניות: אדאלה ביי, רוזה נאדלמאן, סוניה ראכטידיק, מ. קוברסקה, הכנר רבינוביץ והזמרים רוזשינסקי, לובה לויצקה, וירה ליבו.

על יד בית הספר היו מועדון נוער (בשביל בני הנעורים מבני שש-עשרה ומעלה) ומועדון ילדים (בשביל הילדים מגיל בית הספר). מתוך בניין, שבשעתו היה משמש בית חרושת לתרמילי סיגרות, סוּדר מעון חדש ומרווח בשביל המועדונים, ובו חדרים מיוחדים למחלקותיהם השונות, אולם אסיפות ואולמי קריאה וספריות. על יד המועדונים היו מחלקות לספרות, דברי הימים, בלשנות, פולקלור, מתמטיקה, פיסיקה וגם חוג דרמאטי. מועדון הנוער היה עורך לעיתים קרובות נשפים מוקדשים לסופרים שונים, כגון בימי פטירתם של ביאליק, פרץ, יהואש וכדומה. כן היה עורך תערוכות ומשתתף בהצגות דרמתיות קטנות, בדקלומים ובשירת מקהלה בנשפי תרבות כלליים שונים בגטו. במשך הזמן נערכו במועדון הנוער הצגות אלו: "החייט" לשלום עליכם; "דוד ושלמה" ליהואש; "שומרים" ו"כל בני אדם אחים" לפרץ; "ברוך ממגנצה" לטשרניחובסקי; "מרד" לשלונסקי וחלקים מתוך "מסדה" ללמדן. היה מופיע עיתון-קיר בשם "בין הקירות – ואף-על-פי-כן צעירים". המחלקה להיסטוריה שבמועדון הנוער ערכה משפטים ציבוריים על "יוספוס-פלאויוס" ועל "הורדוס" (בשתי דמויות אלו היו שופטים את ראש המשטרה היהודית, יעקב גאנס). צעירים רבים ממועדון הנוער השתתפו השתתפות פעילה בחוגים השונים של תנועת הפרטיזנים. במועדון נערכו לעיתים קרובות אסיפות המחתרת ושם היה טמון גם נשק.

בגטו נתארגן מועדון לאספורט לנוער, שמנה בערך 400 איש. על שער בית מועצת היהודים, ברחוב רודניצקה 6, הייתה מתפרסמת בכל שבוע רשימת שעות ההתעמלות. ברחוב סטראשון 6 הוקדש מגרש מיוחד לתרגילי האספורט. שם התנוססה כתובת גדולה: "בגוף בריא – נשמה בריאה". באותו מגרש האספורט היו אחר כך הגרמנים מאספים את הזקנים להובלה למוות. אותו מגרש נעשה בימים האחרונים של הגטו מקום מרכזי לכינוסיהם של הפרטיזנים.

פעם נערכה "אולימפיאדה" בגטו עם מרוץ ברחובות, שהשתתפו בה קבוצות גברים וקבוצות נשים. מסילת המרוץ הייתה ממגרש האספורט ברחוב סטראשון 6 ועד חצר מועצת היהודים ברחוב רודניצקה 6, רוץ וחזור. הרצים הטובים התכבדו בפרסים. המדרכות היו מלאות יהודים שהתכנסו לראות היאך "הנוער רוצה לשכוח את עצמו". באוויר הייתה מרחפת חרב-הגירוש למחנות הריכוז באסטוניה. החלונות של הרחובות האריים, המשקיפים אל הגטו היו מלאים סקרנים, שתמהו לראות את האולימפיאדה של הגטו, כראות "משתה בעת מגיפה"...

כל המורים בגטו היו מאורגנים באגודות מורים. בתחילה היו בה שישים חברים, כעבור זמן הגיע מספרם למאה ועשרה. כמעט בכל ערב-שבת נערכו באגודה הרצאות על בעיות חינוכיות, ספרותיות, והיסטוריות ובריאות הילדים והיו באים אליהן גם הסופרים היהודים שבגטו וכן גם עסקני ציבור מוזמנים מזרמים שונים. כן ערכה האגודה סמינריונים מיוחדים להשתלמות מורי-הגטו בבעיות פסיכולוגיה, כלכלה, פדגוגיה.

ספרות ואומנות בגטו

ברחוב סטראשון 6 נמצאות הספרייה, אולם הקריאה, הארכיון, המכון הסטטיסטי והמוזיאון של הגטו. על שום כך נקרא הבית מספר 6 שברחוב סטראשון "בית התרבות של הגטו".

בזמן שנכנסו היהודים לגטו, מצאו ספרים מתגוללים בחורבות הבתים, ובעליות הגגות ובמרתפים. התחילו מאספים אותם ומכניסים לרחוב סטראשון 6 אל בית הספרייה העברית הווילנאית המפורסמת של "חברת מפיצי השלכה".

הפועלים היהודים בפלוגות היו מוצאים גם הם ספרים שונים במקום עבודתם בבתי החרושים שבעיר, ויש אשר במקום תפחי אדמה או לחם היו מגניבים לגטו את שירי ביאליק, את ההיסטוריה של דובנוב, או את "מורה נבוכים" לרמב"ם. התחילו מצטברות גם ספריות קטנות פרטיות. בהתאם לפקודה שיצאה מטעם משטרת הגטו היו כל הספרים צריכים להיבדק על ידי ועדת צנזורה מיוחדת. מי שנמצאו אצלו ספרים שלא אושרו מטעם הצנזורה הגטואית צפוי היה לעונש חמור. (פקודה זו הוצאה, כפי הנראה, לפי הוראתו של גאנס בגל מקרה שהיה; מעשה בוועדה גרמנית שנכנסה במפתיע לאחד מבתי הגטו ומצאה בו יהודי מעיין בשקידה באטלס גיאוגרפי שהוצא במוסקבה ואשר לפיו צוינו וילנה ועוד ערים אחרות כשייכות לבירת המועצות). התחילו יהודים נושאים את ספריהם אל צנזורת הגטו. כל הספרים בעברית ובאידיש היו מקבלים תיכף גושפנקה כראויים לקריאה. ואילו את הספרים החשודים בשפות לועזיות הייתה הצנזורה "מחרימה" וגונזת אותם בתוך המלינה של הספרייה. מן ההחרמות הללו נצטברו הרבה ספרים בספרייה.

כבר ב-10 בספטמבר 1941, כלומר – ארבעה יום לאחר הכניסה לגטו, התחילה הספרייה להשאיל ספרים. וכעבור זמן מה נפתח גם אולם קריאה, שפתיחתו הייתה חגיגית.

אולם זה היה משמש מקום רוחני בגטו. הכתלים היו מקושטים בפרוכות, מנורות, כתובות – "שוויתי", שניצלו מתוך בתי כנסת חרבים (בתוך הגטו ומחוצה לו), וכן גם בתמונותיהם של ביאליק, פרץ, מנדלי מוכר ספרים, שלום-עליכם ובמפה גדולה של ארץ ישראל. את הספרים היה מגיש חייקל לונסיק, הספרן הנצחי של ספריית סטראשון בוילנה, זה "השומר של ירושלים דליטא", שידע אלפי פרטים מחייהם של גאוני וילנה וגדוליה, ועל כל שאלה שנשאל ידע להביא ערמות של ספרים מתאימים.

ברגעי הפנאי היה יושב וכותב את אותיותיו הזעירות לתוך ה"קונטרס" שלו – זה פנקס הגטו הווילנאי – רושם מאורע אחר מאורע, ומדי הכנס איזה קורא היה מקדם את פניו בבת צחוקו הלבבית, היהודית ולעיתים גם באנחה:
- לדאבוני אין לי בשביל מר כל הספרים הדרושים לו. חסרים הרבה ספרים. חסרים.. אבל אולי עוד יביאם משהו, יבריחם לתוך הגטו... או יקבל מר את הספר הדרוש לו. לפי שעה יקרא-נא פרק בהיסטוריה של דובנוב (ההיסטוריה של דובנוב הוברחה לתוך הספרייה בטפסים רבים, ובגטו וילנה היו קוראים בה בשקידה רבה).

האולם הוא המקום המרווח היחידי שבגטו ואנשים רבים מתכנסים לכאן. מסביב לשולחנות שוררת דממת מוות. אנשים יושבים ורושמים להם רשימות שונות: מי שרושם חומר להרצאה שהוא עומד להרצות בגטו, בשביל שיעורי-ההוראה שלו בבתי הספר, או לצורך מחקר מדעי שהאיש עוסק בו. כאן, על יד השולחנות הללו, אתה מוצא תמיד את רבני הגטו האחרונים, את הסופרים ואת מורי הגטו, וכן גם תלמידים, המכינים את חיבוריהם לבחינות ולעיתוני-הקיר, כן פוגש אתה כאן צעירים בגיל העבודה, המצליחים לפעמים קבל מאת הרופאים תעודת שחרור מעבודה לכמה ימים.

בנובמבר 1942, עם השאלת הספר ה-10,000 בספריית הגטו, נערכה בה חגיגת-שחרית מיוחדת. וכשנמלאה שנה לקיום הספרייה, זכתה ילדה בת י"ד בפרס הראשון בעד שקידה בקריאה. ילדה זו לא הייתה מפסיקה את קריאתה אלא בימי ה"אקציות".

בארכיון הגטו ובמוזיאון נצטברו אלפי מסמכים מימי הגטו (פקודות משטרה, מודעות, גביות-עדות מפיות הבורחים מפונאר, מפיות יהודים מערי-השדה וכדומה). כל אלה נטמנו באדמה בתיבות פחים בתוך מלינות.
הלשכה הסטטיסטית הייתה מאספת ידיעות על פעולת כל מוסדות הגטו ומפרסמת אותן בצורת עלונים סטטיסטיים ודיאגרמות. לכל מדור של חיי הגטו היה עלון מיוחד לו: מחלקת הבריאות, מחלקת התרבות, ההזנה וכדומה. באולם זה נמצא גם משרד האדריסאות, שפעולתו התפתחה בעיקר בתקופת שני הגטאות, כאשר יהודים היו מחפשים את כתובתו של איזה בן-משפחה בגטו השני, שאי אפשר היה להם להגיע אליו. בראשו של בית התרבות עמד הסופר ז. ה. קלמנוביץ'.

הסופרים, המוסיקאים, השחקנים והציירים שבגטו הקימו אגודה מאוחדת. אסיפת היסוד שלה הייתה ב-17 בפברואר 1942. הנהלת האגודה הייתה עורכת אחת לשבוע או לשבועיים אסיפות ספרותיות-אומנויות "על כוס תה", בעיקר באולם המטבח שברחוב רודניצקה 17. מסיבות אלו כללו הרצאות על נושאים שונים ולאחר ההרצאה הייתה תוכנית אמנותית של דקלום וזמרה באידיש ובעברית. האומנים היו מקשטים את האולם בתפאורות מתאימות לנושא ההרצאה.
זכורים נושאים אחדים של ההרצאות הללו: נעימות "קידוש השם" בספרות היהודית (ברוך לובוצקי); ברוך שפינוזה (דר. צמח פלדשטיין); ארבעים הימים של מוסא דאג (דר. לב ברנשטיין); מארק שאגאל (יעקב שאר); מוסיקה יהודית (יעקב גרשטיין); "שיילוק ונתן החכם" (דר. ל. ברנשטיין).

יש שנושא אחד זכה בערב אחד להארה מנקודות השקפה שונות. כך, למשל, הנשף "וילנה" זכה למרצים אחדים: וילנה – עריסתה של ההשכלה וחיבת ציון (דר. מילקנוביצקי); "וילנה – עריסתה של תנועת הפועלים" (ה. גוטגשטאלט); וילנה – עירו של "הגאון" (ר. כהן). עצרות מיוחדות הוקדשו ליהדות פולין ויהדות ליטא.

זכור לי נשף שהוקדש למארק שאגאל; המרצה – יעקב שאר. כתלי האולם הצר היו מקושטים בהעתקות מתמונותיו: "הכנר הזקן", המנגן את ניגונו החרשי והעצוב; "היהודי הפורח מויטאבסק" שמתעופף מעל לגגות של גטאות שקועים בשינה; בתים רעועים עזובים; ברנשים שראשם לחוד וגווייתם לחוד – ו"היהודי בתפילין".

הקהל יושב בצפיפות ומקשיב במתיחות להרצאה. פתאום אזעקת אוויר: יש לרדת למרתפים. אולם – מאי נפקא מינה? הלא מוטב למות מהתפוצצות פצצה תוך כדי שיחה על אומנות מאשר לחכות למוות שיבוא מידי בשר ודם? ואין איש יורד למרתף. הצפירות מייללות, מעל לוויילנה רועשים מפציצים. כל אנשי העיר רצים אל המרתפים. ואילו בגטו יושבים יהודים ומאזינים במנוחה להרצאה על האומנות...

אגודת הסופרים והאומנים ארגנה עצרות ספרותיות גדולות בתיאטרון הגטו ובשאר אולמי הגטו. העצרות הוקדשו לזכרם של ח. נ. ביאליק, י. ל. פרץ, שלום עליכם, מנדלי מוכר ספרים, או לפעולתם הספרותית של סופרים חיים, כגון ה. לייזיק, י. אפאטושו וכו'. העצרות והמסיבות של אגודת הסופרים והאומנים היו חוויה רוחנית לאנשי הגטו ובמה לגילוי היצירה התרבותית שקמה בין כתלי הגטו.

האגודה חילקה פרסים ספרותיים לא. סוצקבר בעד שירו "דאס קברקינד", לישראל דימנטמן בעד סיפורו "עד השער", ללאה דימנטמן בעד שיריה על חורבן ליטא, להירשקה גליק הצעיר בעד שיריו ממחנה העבודה. נקבעו פרסים בעד יצירות מדעיות וספרותיות נוספות, אבל חלוקתם לא יצאה כבר לפועל, כי בינתיים הגיעו ימי חיסול הגטו.

בשביל הפועלים של פלוגות העבודה, שלא הייתה להם כל אפשרות לבקר במוסדות התרבות הללו לפי שהיו חוזרים מעבודת הפרך שלהם יגעים ורצוצים, נערכה, לפי יוזמתו של ד. קפלן-קפלנסקי¹, בכל ראשון בשבוע, בעשר בבוקר, סידרת הרצאות בתיאטרון הגטו. התוכנית הרגילה של הרצאה כזו הייתה: דברי פתיחה, הרצאה על נושא תרבותי ולאחריה דקלומים וזמירות בעברית וביהודית. זכורים לי כמה נושאים של ההרצאות הללו לפועלים: "וילנה", "פרץ", "שלום עליכם", "ביאליק", "טשרניחובסקי", "מנדלי", "זלמן שניאור", "ענייני בריאות בגטו", "המלחמה במחלות מדבקות", "חסידות", "שירי עם" וכו'.

אנשי המדע היהודים הקימו בגטו מכון מדעי, או כפי שהיה מכונה "האוניברסיטה של הגטו".

חנוכתו נערכה באולם של ספריית הגטו, ברחוב סטראשון 6. ז. קלמנוביץ נשא נאום על תפקיד אנשי המדע היהודיים בגטו, שעליהם לאסוף חומר ומסמכים על חיי הגטו, זיכרון לדורות שיבואו, וכן גם להקדיש את התעניינותם המדעית לפעולות מעשיות, לשם הארכת ימיה של האוכלוסייה בגטו. הוקמו המחלקות הללו:

¹עסקן ידוע של הסיעה העממית-הדמוקרטית בוויילנה, חבר ועד הקהילה ומועצת העיר; נספה במחנה הריכוז דאוטמארגאן, בוויירטמברג שבגרמניה.

1. לפילוסופיה ומדעי החברה;
2. לבלשנות;
3. למדעי הטבע;
4. למתמטיקה ופיזיקה;
5. לכימיה.

על יד המחלקת לכימיה נפתחה מעבדה טכנו-כימית. על יד המחלקה ההומאניסטית היו קורסים לאתנוגרפיה, אתנולוגיה ופולקלור.

חורף 1941, בתקופה בין "האקציות" של התעודות הצהובות והוורודות, כינסתי, עם ב. פרידמאן, ברחוב סטראשון 2, את ההתייעצות הראשונה בכדי להקים בגטו "ברית עברית". בהתייעצות הנ"ל הוקמה "הברית העברית" ששימשה אחר כך במת התרבות של ועד התיאום הציוני במחתרת שנקרא "גג", וריכזה את הפעולה התרבותית בשפה העברית.

מטרת "הגג" הייתה לרכז כל הפעולה הציונית-המדינית; מטרת "ברית עברית" – ליצור בגטו, באמצעות ה מילה העברית החיה ובהשראת החזון לחיי חירות במולדת, בימה כתרס מפני חיי הגטו העלובים.

חברי הוועד הראשונים והמארגנים של הברית העברית היו: ב. פרידמן, ישראל דימנטמן, מרדכי טננבוים-תמרוב, אבא קובנר, יוסף גלזמן, ניסן רזניק, יחיאל שיינבוים, אברהם פינשטוק, ליובוצקי וכותב שורות אלו. סייעו הרבה עבודה: דר. צ. פלדשטיין, ז. קלמנוביץ, ל. ברנשטיין, א. שפטל, ז. קבטשניק, האב והבן ראסקין, משה אוליזקי. מסיבותיה הראשונות נערכו באולם "המטבח העממי", המכונה "ציוני", שברחוב סטראשון 2, בנוכחותם של כמה עשרות חברים. נשפים אלה היו מוקדשים לזכרם של יוסף טרומפלדור ואליעזר בן-יהודה.

עד מהרה נתחבבו המסיבות הללו על ציבור הגטו, ומספר הצמאים למילה עברית ולבת-קול רחוקה מארץ ישראל כה גדול היה שמן ההכרח היה להעביר את המסיבות אל אולם הגטו ולא תיאטרון הגטו. היו מקרים שמספר המאזינים הגיע לשש-מאות איש.

עצרות הברית העברית שימשו במה לרעיונות תנועת המרי אשר רבים מחבריה השתייכו "לברית". נערכו "נשפים" לכבוד פסח, (משה מכה את המצרי), ל"ג בעומר, (מרד הקנאים), (מתן תורה), חנוכה (מרד החשמונאים), פורים (מפלתו של המן), מסדה (מלחמת המיואשים), וכן עצרות מוקדשות לזכרם של ביאליק, הרצל, אחד העם. נשף אחד הוקדש לשירה העברית הצעירה. כל נשף היה כולל הרצאה אחת או אחדות, שירה במקהלה, קריאות מהתנ"ך ודקלומים מן השירה העברית.

בשעות קשות, כאשר עננים כבדים היו נתלים מעל לגטו, היה דימנטמן אומר לחבריו:
- עד ליומו האחרון של הגטו צריכה להישמע בו המילה העברית. הבית בוער באש, אך השעון ממשיך בהילוכו?

על ידי הברית העברית נוסדה גם "חברה מדעית עברית" בה נערכו הרצאות מדעיות על מאמריו של אחד העם (דר. צ. פלדשטיין, ישראל דימנטמן), איגרותיו של הרצל וכדומה. משה אוליזקי הקריא שם מסה גדולה בשפה העברית: "ההומור אצל היהודים בכל התנאים".

על יד "הברית העברית" קמה חבורת סופרים, שהתחילה מאספת בכתובים את כל ההרצאות העבריות החשובות של "הברית העברית" ושל "החברה המדעית". היה בדתה של חבורה זו להוציא קובץ עברי בגטו ולערוך נשף לכבוד הסופרים והמשוררים העבריים הצעירים בגטו, אבל בינתיים התחילה פרשת המשלוחים לאסטוניה.

בגטו היה קיים תיאטרון יהודי. בתחילה נראה הדבר כבלתי אפשרי, ואילו כעבור זמן נעשה לחלק של חיי התרבות בגטו. שרידי השחקנים בגטו נתכנסו בחדרו הקטן של חברם שבת בלאכאר² והחליטו להקים תיאטרון. אחד היוזמים היה הבמאי מ. ויסקינד³. רעיון התיאטרון מצא סיוע רב מצד חוגי המשטרה הגטואית, ואילו תושבי הגטו היו מתמרמרים: מה? הצגות תיאטרון יערכו על ליבותינו השבורים?

זכורני כי בישיבה אחת משותפת של פועלי-ציון-התאחדות ו"החלוץ" נתקבלה החלטה, שאיש מאיתנו לא ילך אל הצגת הבכורה, שמשטרת הגטו עשתה לה פרסום רב במודעות. וכי למה מעוניינת המשטרה שהיהודים יהיו שמחים? היו גם חברים שהציעו לבוא לתיאטרון לערוך שערורייה ולהפסיק את ההצגה. ביום חנוכת התיאטרון חולקו בגטו כרזים למאות. בכרוז הייתה מסגרת שחורה ובה משפט:

בשדה-קברות אין עורכים תיאטרות!

אל הפתיחה שנערכה באולם הגטו של הגימנסיה הריאלית באו נכבדי הגטו, השוטרים עם רעיותיהם וסתם מיוחסים שהוזמנו. הסיעות הפוליטיות שלחו צופים, לראות מה מתרחש שם. הכל היו חוששים שמא יחלל התיאטרון את אבלו של הגטו. והנה נתברר כי השחקנים – ניגשו לעניין מתוך כובד ראש, וכך הצליחו לייצור "יש" אומנותי, שאינו מחלל את רגשות הצער והחרון, אלא להיפך, גורם לרגעים להתרוממות-הרוח. הקהל התחיל מבקר בתיאטרון. התוכניות נשאו אופי של תיאטרון לאומנות זעירה.

התוכנית הראשונה (16.1.42) כללה:
דברי פתיחה מאת יוסף גלאזמאן – **כעין גילוי דעת של התנצלות, למה הירשו לעצמם לערוך הצגה תיאטרלית בגטו; וכן דברי אזכרה לקדושי הגטו.**

"ס'גליסט זיך מיר וויינען" (לבכות אתאוה) מאת ח. נ. ביאליק (דקלום במקהלה).
אלי, אלי (החזן איידלסון); "זאמר אין שטערן" ("כחול וכוכבים"), הזמרת ל. לוויצקה.
קטעים מ"מירה'לה אפרת" מאת יעקב גורדין.
קטעים מ"גאלדענע קייט" (שרשרת הזהב) מאת י. ל. פרץ.
בימוי-סיפורו של סט. צווייג, "רחל אמנו".
קונצרט-פסנתר של שופן (גוטורן-ב-מול), בביצועה של סוניה ראכטיג.
דברי הקונפרנסיה נכתבו בידי א. סוצקבר, נקראו על ידי א. סגל.

ההצגה השנייה:
"בחושך", קטע מ"הגולם" של לייוויק.
פרק מישיעיהו באידיש, בתרגומו של יהואש.
"בר-כוכבא" מאת א. גולדפאדן (שיר מביתה כלא, מושר על ידי לובה לוויצקה).

*

ההצגה השלישית 24.4.42 (פתיחת תיאטרון הגטו, ב"אולם העירוני הקטן" לפנים, רחוב ארקליו 3):
"שלמה מולכו" – מאת ה. לאה'ליס.
"מזל טוב" – מאת שלום עליכם, מערכה אחת.

² אחד השחקנים הווילנאים המחוננים ביותר. נספה, כפי הנראה, במחנה הריכוז בקלואווגה בשנת 1944.
³ בוגר הגימנסיה העברית הווילנאית. מן הבימאים המחוננים ביותר של האולפן הדרמטי העברי בוויילנה; נפטר בגטו ווארשה.

תזמורת סימפונית – מנגינות קווקאז.

*

ההצגה הרביעית בשם "שנות דגן וימי חיטים"⁴, נערכה בעיקר על ידי כתריאל ברוידא, מוסיקה וכסלר. בפרוגרמה השירים: "אולי יתרחש הנס", "צר בחדר".

*

ההצגה החמישית נקראה בשם: "מען קען גאר ניט וויסן" ("אי אפשר לדעת"). בתוכנית: "אי אפשר לדעת" מאת כ. ברוידא, טנגו של הגטו, "מלאכה-מלוכה", כוס הדמעות.

*

ההצגה השישית בשם: "פאשא מראשא", (הטקסט מאת ל. רוזנטל המשחקים העיקריים יעקב ברגולסקי וחייה'לע רוזנטל). הוצגה בימים שלגטו וילנה הובאו היהודים מהמחנות הסובבים ראשא וכו'. אחד השירים מההצגה הזאת: "ביים געטא-טויער" ("על יד שער הגטו"), נעשה לשיר עממי של הגטו.

*

ההצגה השביעית: "משה האלט זיך" ("משה החזק מעמד!"), נערכה כבר בימי המשלוחים לאסטוניה. בתוכנית: שירו של כ.ברודיא "משה החזק מעמד", "גטו, אותך לעולם לא אשכח".

*

מלבד ההצגות לאומנות זעירה, הוצגו גם מחזות דרמטיים! ההצגה הראשונה של המחזה "גרינע פעלדער" שדות ירוקים) מאת פרץ הירשביין, התקיימה ב-20 יולי 1942. המחזה הוצג 28 פעם, כל פעם באולם מלא, שהכיל 450 מקומות.

ה"אדם מתחת לגשר" מאת אוטו אינדי (תפארות רחל סוצקבר) הוצג 46 פעם. המחזה השלישי שהוצג היה "דער אוצר" אמת דודו פינסקי (תפארות אומא אולקיניצקה, מוסיקה מ. וכסלר). התכוננו להציג את "טוביה החולב" מאת שלום עליכם. אולם באמצע ההכנות הגיעו ימי חיסולו של הגטו. במשך שנת 1942 נתן תיאטרון הגטו 120 הצגות; מספר המבקרים הגיע ל-38,000 איש.

כל הצגה תיאטרלית לא הייתה יורדת מעל הבמה במשך שבועות אחדים. בראשון בשבוע היו נערכות שתי הצגות: אחר-הצהריים ובערב. עשרה אחוזים מההכנסות התיאטרון הוקדשו לוועד-העזרה הציבורי. בגטו הייתה גם בימה לאומנות זעיר, בשם "די יאגעניש אין פאס" (למבור "דיוגנס בחביתו"). הצגותיה נערכו בבית הקפה "רפרזנטנץ".

בגטו פעל גם תיאטרון עברי שנוסד על ידי ועד "הברית העברית". השחקנים היו חלוצים וחלוצות מארגוני נוער שונים, שהיו בלילות, אחרי יום עבודת הפרך בפלוגות העבודה, מקדישים את שעות מנוחתם בגטו, להכנת מחזה עברי.

הנלהב לרעיון התיאטרון העברי בגטו היה הסופר ישראל דימנטמן. בתחילה היה בדעתם של מייסדי התיאטרון לביים את "יום השישי הקצר" מאת ח. נ. ביאליק, אולם אחר כך הוחלט לחפש יצירה שתהא קשורה בבעיות מלחמות השחרור של היהודים ותקוות הגאולה.

כמחזה ראשון נבחר "היהודי הנצחי" מאת ד. פינסקי, אולם בגטו לא נמצא אף טופס אחד של המחזה, מלבד פרוגרמה קצרה של הצגת "הבימה", שנמצאה באקראי. ובכן

⁴קלמבור באידיש: וויצענע טעג – ימי חיטים; ווי צו די טעג – אוי ואבוי לימים.

ישבנו, הסופר דימנטמן ואני, והעלינו בזיכרוננו מה היה מראה "היהודי הנצחי" בהצגת "הבימה". ישראל דימנטמן חיבר אחר כך בעצמו תוכן לדרמה (לקו שם לו את הפרוגרמה הנ"ל), הוסיף עליו כמה שירים עד שיצא מחזה בכמה מערכות. (המורה ראסקין עזר על ידו והשתתף איתנו בחיבור המערכה השנייה). הבמאי יעקוב ברגולסקי השקיע בהכנת ההצגה שקדנות והתלהבות במידה בלתי מצויה. בשיפור הלשון עזר גם המורה לובוצקי מהגימנסיה העברית.

דימנטמן היה מבלה לילות תמימים בחזרות, יושב ומתקן כל מילה ומילה, משפר את השפה. לעיתים קרובות היה מזמינני: - בוא אל החזרות. ראה, תראה, המחזה ירומם את רוחם של בני הנעורים בגטו.

דורמאשקין היה מנצח על המקהלה והתזמורת. יעקב שר התקין תפאורות מיוחדות. נינה גרשטיין ניהלה את הכוריאוגרפיה. מטליתות ו"ארבע כנפות" הותקנה תלבושת יהודית מסוגנת מתקופת חורבן בית שני.

הצגות "היהודי הנצחי" בגטו היו לשעות של התרוממות הרוח, שסחפה את כל בלהט עוזה ועוררה לתקווה ולמרי. היו אלה רגעי-אורה בל יישכחו בחשכת הגטו. על הבמה עברו הימים האחרונים במלחמת ישראל לחירותו, יגונו של אדם יחיד שלא השתתף במלחמת העם, אבדן העם, לידת המשיח וצאתו של הנביא לדרך הנצחית של קיום אשר תעודתו – בקשת הגואל.

וכשמהבימה נפלו קריאות לקרב אחרון עם הרומאים, הבין הקהל מי הם הרומאים בגטו, ומי הוא הנדרש לצאת לקרב נגד הנוגשים. הצגת "היהודי הנצחי" על ידי התיאטרון העברי בגטו נתקבלה אז על ידי נוער הגטו ככרוז דרמתי מסעיר למרי ולהתגוננות.

*

שבוע התיאטרון, בשבת וביום א' שעברו הוצגה עוד העם הצגת היובל; ביום ב' בערב נערכה הצגת חינום של "האדם תחת הגשר" בשביל לפועלי מחלקת הדיור והמשק; ביום ג' בערב הוצג שוב פעם "האדם תחת הגשר", הכרטיסים נמכרו כולם, עד אפס מקום; ביום ד' תוכנית הזוטות "אי אפשר כלל לדעת". ביום ה' בערב – תוכנית מעורבת של תזמורת הדוכן וחבר הג'אז. במוצאי שבת נתקיימו קונצרט בכורה של המקהלה היהודית ושל סוליסטים.

"היום, בראשון בשבת, 24 לח. ז. בשעה 16, תתקיים הצגת חינום בשביל מועצת הבריגדירים: "השדות הירוקים". ובערב יתקיים לסימו של שבוע-התיאטרון קונצרט של התזמורת הסימפונית ושל המקהלה העברית".
["ידיעות הגטו", גל' 25 י"ח שבט תש"ג. גטו וילנה. 24.1.1943]

בגטו הייתה מקהלה בהדרכתו של המנצח הווילנאי הידוע סלאפ⁵. לעיתים קרובות ערכה המקהלה קונצרטים של שירי-עם יהודיים. "הברית העברית" ארגנה מקהלה עברית ובמה למעלה ממאה איש. תכניותיה הכילו בעיקר שירי חלוצים, שירי תימנים וחסידים, פרקי תנ"ך, "שירי עם" של ביאליק. המנצח זאב דורמאשקין.

כן הייתה ליד "הברית העברית" גם "מקהלה עברית קטנה". בת חמישה עשר איש, בערך, שהייתה משתתפת בנשפים הספרותיים של "הברית העברית". המנצח שלמה שארף.

⁵יעקב גרשטיין, המנצח על מקהלת "החברה הווילנאית להשכלה" ("ווילביג" – ווילנער בילדונגס-געזעלשאפט) נפטר בתקופת הגטו הראשונה. המנצח של המקהלה העברית בסמינריון "תרבות" בוילנה, המשורר יוסקוביץ' נספה מחוץ לגטו, ששם חי בתעודות של "ארי".

את הופעותיהן הפומביות של המקהלות היהודיות והעבריות הייתה מלווה תזמורת סימפונית, בעלת רמה אומנותית גבוהה למדי, בניצוחו של ז. דורמאשקין. כן היו מופיעים מוסיקאים בודדים פעם בפעם בקונצרטים אינדיבידואליים לפסנתר, כינור וזמרה. גם בית הספר למוסיקה היה עורך הופעות פומביות של תלמידיו. חולק גם פרס למוסיקה. את הפרס הראשון קיבל דורמאשקין בעד האלגיה שלו "לפונאר"; את השני – הנער א.וולקוביסקי – בעד הניגון: "חרש, חרש, כאן צצים קברים".. היצירות שזכו לפרסים נוגנו בנשף חגיגה פומבי, שנערך בתיאטרון הגטו.

גם ציירים ופסלים יצרו בגטו את יצירותיהם. הצייר יעקב שר צייר שורה שלמה של תמונות גראפיות: חצרות הגטו, חורבות הבתים והמלינות. כן צייר תפאורות לתיאטרון. בחודש מרס 1943 נערכה באולם ההמתנה של תיאטרון הגטו תערוכת אומנות בהשתתפותם של שר, רחל סוצקובר, האדריכלית רום (דוגמאות), וולץ, דייכס, נואט (גלפות עץ). גם בין הילדים בבתי הספר של הגטו, בטכניון, בפנימיות, הופיעו כמה אומנים מחוננים. תמונות ופסלים יצר בגטו זלמן באק, בן התשע, שעורר בשעתו תקוות גדולות.

פעולות ספרותיות

נכתבו הרבה חיבורים ספרותיים; על-פי-רוב יומנים, תיאורי מאורעות ואישים בגטו. רוצה אני לרשום את השמות, שהיו ידועים לי: חיים לוין, (עורכו של "ווילנער צייט") וא. גרודזנסקי (עורכו של "אוונט-קוריער" הווילנאי) היו כותבים יומנים – מיזמו הראשון של הגטו עד שהוצאו להורג.

ז. ה. קלמבנוביץ' כתב באידית ובעברית שורה שלמה של חיבורים; ביניהם מחקרים ספרותיים, "הבעיות היהודיות לאור הגטו", מאמר על "תולדות הספרות" של ד"ר צינברג, מסות על פרץ, אחד העם ואחרים, וכן יומן באידית ועברית. **הירשקה גליק חיבר את הימנון הפרטיזנים "אל נא תאמר", "הס הלילה מכוכב" ושירים אחרים שעליהם הוענק לו פרס בגטו.**

ד"ר צמח פלדשטיין כתב מסות ספרותיות בעברית ובאידית על ה. לייזיק, ח. נ. ביאליק, י. ל. פרץ, אחד העם; דמויות של אישים בגטו, ציורים מחיי הגטו והיה עורך את העיתון "ידיעות הגטו".

משה אוליצקי כתב באידיש (אי-אלה פרקים עברית) יומן מפורט של הגטו, שבו נתן דעתו במיוחד לעבודה התרבותית, ובעיקר למערכת בתי הספר. ישראל דימנטמן כתב יומן עברי, שבו טיפל במיוחד בחיים הפוליטיים ובמחתרת של הגטו. חיבר סיפור עברי: "עד השער"; היה אחד מיוצרי הנוסח העברי של "היהודי הנצחי". הוא כתב באידיש דרמה מחיי הגטו, שעליה הוענק לו פרס. אברהם סוצקובר כתב שורה שלמה של שירים, שעוררו הד חזק; בייחוד השיר: "ליטול את הברזל ביד". על שירו "ילד-הקבר" הוענק לו פרס הגטו.

לאה רודניצקה (קובנאית) כתבה פואמות על אובדנה של היהדות הליטאית; על אחת הפואמות שלה הוענק לה פרס הגטו. שמרקה קאצ'רגינסקי חיבר שירים עממיים, שהיו נפוצים בגטו: "חרש, חרש...", "צעיר הוא הרוצה להיות צעיר" ואחרים.

לאו ברנשטיין כתב יומן ובו הרבה פרטים על "הפעולות" וההובלות לפונאר, וכן גם שירים ומסות ספרותיות.

חייקל לונסקי כתב כרוניקה יום-יומית של הגטו, רשם עובדות ומאורעות שהיה שומע בשבתו בספריית הגטו.

הרמאן קרוק כתב יומן גדול של הגטו, שהקיף את כל שטחי החיים; בכך עזרו על ידו מכרים רבים, שהיו באים במיוחד לספר לו ידיעות בשביל יומנו; מלבד זה כתב מסות ספרותיות.

לייב אופסקין כתב שירים. שנים מהם "אנה תלך היהודי מן המלינה?" ו"מדוע", היו פופולאריים מאוד.

לייב שפטל רשם הרבה פרוטוקולים על ההוצאות מן הגטו, אסף חומר היסטורי וכתב חיבור על החסידות.

הבמאי בלאכר היה מאסף תמונות ומאמרים וצרף אליהם רשימות על כל בימאי מווילנה שנשמד.

ד"ר הלר הכין ספר: "ווילנה הישנה והחדשה" ובו סטטיסטיקה מפורטת של היהודים שהוצאו לפונאר. את החיבור הזה הזמין יעקב גאנס, שצריך היה להמציאו לשלטונות הגרמניים, למען ידעו, כמה יהודים היו בוויילנה לפני הגטו וכמה נשארו עוד בגטו.

נפתלי וייניק-רוזה כתב מסה על לייב ניידוס ועל המשורר העממי אליקום צונזר והתחיל לכתוב חיבור גם על משה קולבאק ויעקב גלאטשטיין.

טרטקובסקי כתב יומן בעברית.

סאליה ואקסמאן חיברה בפולנית דרמה מחיי הגטו.

ה. גוטגשטאלט כתב מאמרים ספרותיים.

עורך-הדין פרואימצ'יק רשם ביומנו פרטים רבים על משטרת – הגטו ובעיות משפטיות של הגטו.

ד"ר לאזאר אפשטיין כתב יומן מדויק מאד ובו לוחות סטטיסטיים על הפעולה הסניטארית בגטו, וכן פואימה על חיי הגטו.

ד"ר יצחק רוצ'ניק חיבר ספר על מחלות – העיניים.

ד"ר זלקינדסון, הבן, הכין חיבור מתמטי גדול.

כתריאל ברוידא ול.רוזנטל כתבו הרבה נוסחאות להצגות – הגטו. את שיריהם היו מזמרים הכול בגטו, מגדול ועד קטן.

ד"ר זולקוביסקי כתב פולנית את הנוסח הראשון של השיר "הסו, הסו, לבבות בוכים" (*).

ש. קאצ'רגינסקי עיבדו עיבוד פיוטי בידיש ("שטיילער, שטיילער").

אני כתבתי יומן, פרקים עברית ופרקים אידיש; תיארתי בו בעיקר את החיים התרבותיים, ציבוריים, סניטריים וכלכליים של הגטו; ספר בשם "תנאי – החיים הסניטריים – היגייניים בגטאות לפני", וכן גם "אנשי רפואה יהודים בגטאות לפני".

האחות הרחמנייה טייטל גרנאדיר רשמה רשימות מן העבודה הסניטארית היום – יומית.

ד"ר גלמאן תרגם מאנגלית ליהודית ספר על בקטריוולוגיה.

ישעיה גזונטהייט כתב חיבורים מדעיים על החיים המדיניים בעולם לאחר המלחמה.

האלברשטאט כתב מאמרים ופרקי זיכרונות.

פרץ צונזר כתב מסות ספרותיות.

גרישא שור היה כותב ברוסית יומן מחיי היהודים בחטיבת ה.ק.פ.

היכן הם עתה כל החיבורים הללו?

בין הילדים ובני הנעורים הופיעה שורה שלמה של מחוננים. מביניהם הריני נזכר בשם שמעון בומס, נער בן שתים – עשרה, ופרץ נער בן שלוש – עשרה מלודז'.

הרבה שירים נוצרו על ידי מחברים, ששמותיהם נשאר בלתי ידועים. את שיריהם היו מזמרים כשירי – עם של הגטו.

מסמכים של חיי הגטו ובעיקר של חיי – התרבות בתוכו ישמשו, מלבד האוספים של המוזיאון ושל הרמאן קרוק, גם מאתיים המכתבים שהליטאית אנה שימאיטה הצפינה בסמינריון לליטואניסטיקה בוילנה. המכתבים נכתבו בשנת 1941-1943 מן הגטו אל א. שימאיטה, שנמצאה מחוץ לגטו.

מחברי מהמכתבים הם ישראל דימנטמאן, מרים ברנשטיין, ד"ר יעקב מובשוביץ', סאליה ואקסמאן, חנה אברמוביץ'. דינה אברמוביץ', פרץ צונזר, סוניה טרומפיאנסקה, אלוה ברמאן, גלה ברמאן, לובה לויצקה, בוג – ראנסקי (ממשרד העבודה בגטו) וטילה טיקטין (מורה וילנאית ידועה).

כן נוסדה "הוצאת ספרים של גטו וילנה", כלומר אוסף כל הכתבים הספרותיים שנכתבו בגטו. הסופרים קיוו כי לאחר השחרור יופיעו כל הכתבים הללו ב"הוצאת גטו וילנה". אגודת – הסופרים הייתה מאספת גם יצירות ספרותיות בשביל "קובץ של גטו וילנה" שצריך היה להיות מוקדש לבעיות – גטו שונות, וכן גם לדברי – ימיהם של מוסדות הגטו.

ידיעות הגטו

הביטאון הרשמי של הגטו היה מכונה "ידיעות הגטו". הוא היה נדפס במכונת – כתיבה יהודית בכמה עשרות טפסים, שאותם היו מחלקים בין מוסדות גטו שונים ותולים במקומות, שבהם מתכנסים הרבה אנשים: בחצר הגטו, במרפאה וכדומה. "ידיעות הגטו" היו מופיעות כרגיל ב-6-8-10 עמודים, לעיתים היה מספר העמודים מוגיע גם עד ל-16.

העורך היה ד"ר צמח פלדשטיין. משימה קשה הייתה זו בשבילו. העיתון נבדק קודם ע"י הצנזורה של משטרת-הגטו. נחוץ היה להיזהר בכל מילה, בכל ידיעה. אף-על-פי-כן היה מתחכם לכתוב מאמרים ראשיים, שבהם יוכל למסור לקוראיו בשפת-רמזים את מצבי-הרוח והתקוות השוררים בגטו.

הציבור ראה את העיתון כראות הוצאה רשמית, "קאזיאנע", אף-על-פי-כן היה קורא אותו, כי אפשר למצוא בו חדשות שונות מחיי הגיטו, קבועות במדורי-העיתון השונים: מועצת היהודים, המשטרה, מחלקת השיכון, מחלקת התזונה, בית-החולים, ענייני הבריאות, ענייני בתי-הספר, תיאטרון, אספורט, פלוגות-העבודה, טיפול סוציאלי, ועד-העזרה וכו'.

הרמן קרוק היה מסייע בחיבורן ועריכתן של "ידיעות-הגיטו". [13]

תפילת הנשים בטרבלינקה

מתוך יומנה של רחל אורבר, שנרשמה במקרה בשנת 1943

יהודים שומרי דת מבקשים להם סעד ומפלט בתפילה. ואף אלה שלא היו אדוקים בדת, נאחזו לעיתים קרובות, בשעת חייהם האחרונה, במנהג עתיק היומין, יחד עם כל האחרים אמרו קדיש לעילוי נשמתם שלהם. שכן אז כבר ידוע היה לכולם כי לא ישאירו בני זכרים שילכו יום-יום לומר קדיש לנשמות אבותיהם ואמותיהם..

לעיתים היו יהודים אומרים תהילים, או בשעה שישבו ממילא ישיבת אבל על רצפות קרונות המשא – פתחו באמירת "איכה" ו"קינות". בפסוקים של ירמיהו הנביא ובחרוזים של יהודה הלוי היו מקוננים... בקינות אלו נפרדו מכל היקר להם, בצאתם לדרך האחרונה במסע המוות. אפילו בין אלה שעולם היהדות שלהם כבר זרה להם כמעט, נמצאו עוד בודדים שידעו איזו תפילה בעל-פה.

האחרים היו עומדים ומקשיבים, וכגרים היו חוזרים מילה במילה על הפסוקים וביקשו טעם ותוכן, איזו נקודת אחיזה לפני המוות.

בשעה ששכניו לשעבר של דודי איש-הכפר הוציאוהו ממקום מחבואו והובילוהו לבית הקברות היהודי כדי להמיתו בירייה, שלף מכיס בגדו סידור תפילה קטן ולאורך כל הדרך אמר וידוי. לא רצה עוד לזכות אפילו במבט אחד את נוף הכפר; את פרצופיהם של אלה שהובילוהו; של הסקרנים שהסתכלו בו בלכת ולקראת המוות. דפי הסידור היו לו מפלט אחרון בעולם, המפלט היחידי.

צעיר שנמלט מטרבלינקה סיפר לי, דבר שראה בצריף בו היו פושטים את בגדיהם של אלה שהתכוננו ללכת ל"מרחץ" – לתאי הגזים: הייתה זו קבוצה גדולה של נשים וילדים, מבין כולם התבלטה איה אחת גבוהה, שראשה עטוף היה במטפחת. היא עמדה בקרן זווית ופניה אל הקיר, אל קיר "המזרח" הסמוי שיצרה לה בדמיונה. מאחוריה עמד ציבור הנשים וכמותה, אף הן כיווני פניהן של אותו כותל טמא של צריף המוות.

כחזן ביום הכיפורים, כשליח ציבור של עדת נידונים למוות, עמדה האישה באותו יום הדין בטרבלינקה, ביום זוועות של כליון. בנעימת תפילה של הימים הנוראים, ובמילים ביידיש שיצאו מקרב ליבה שיטחה טענותיה לאלוקים:

- שמע ישראל, ה' אלוקינו ה' אחד! – קראה מנחמת ליבה – ריבונו של עולם, אתה אבינו האחד והיחיד, ואין לנו אבא מלבדך. פקח עיניך וראה את עונינו, הבט אל שפלותנו וקבל זעקת ילדינו וטפינו. הסר מאיתנו כל חטא... כדי שנזכה.. כאבותינו אברהם, יצחק ויעקב. כאמותינו שרה, רבקה, רחל ולאה... שנזכה... שם.. עם כל מחמדי ליבנו.. אבל רחום שבשמיים!...

זעקת בכי פרצה מליבה והיא נאלמה דום. וכל הצריף כולו נזדעזע לרגע מבכי, כעזרת נשים ביום הקדוש.

- ולמען השם – פתחה האישה בכוחות מחודשים – למען שמך הנקדש בעולם- נקום את נקמתנו, דרוש את דמנו מידי צוררינו. אל יהי קרבנו לשווא! זעקת העינויים של ילדינו, כי מה שעוללו לנו – על ראשם ועל ראש זרעם! על בני בנינו! רדפם באפך והשמידם! עקור אותם משורש, כמו שהם עושים לנו! אב רחום שבשמיים!...

במילים אלו או בדומה להן זעקה האישה את תחינתה, פרשה כפיה למרום, וציבור הנשים מאחוריה. בשפתיים חיוורות לחשו עימה כל מילה ומילה. כמו בברכת הנרות הליטו פניהן בכפות ידיהן... והדמעות ניגרות מבינות לאצבעותיהן... [14]

כץ-קיבל גולדה: הסידור באושוויץ

באושוויץ הכניסו אותנו לצריפים שהם מיועדים מראש לנשים. ה"קאפואיות" או ה"שטרובנדינסט" (ממונות על הצריפים), בלי הבדל אם היו גרמניות או יהודיות, התייחסו אלינו בלי רחמים. גידפו והרביצו, הרעיבו על כל דבר של מה-בכך.

בין הנערות שהובאו אותה עת לאושוויץ – קיץ 1944 – הייתה הנערה מבית חסידי. היא הביאה איתה סידור קטן שקיבלה מאביה החסיד. בצד העטיפה בפנים הודבק "לוח" יהודי בכתב-יד, בו פורטו כל חגי ומועדי ישראל. כל הנערות השגיוחו, בסודי סודות, בשבע עיניים על האוצר הזה שחלילה לא תשלוט בו עינא בישא.

בשעה שהיינו בטוחות שכל בעלי התפקידים, נעלמו מן הצריף, הוציאה הנערה את האוצר והתחילה להקריא לפנינו פרקי תהלים נבחרים. היא קראה את הפסוקים בהדגשה מיוחדת, כמו למשל, תיאור ההולם אותנו: "כמוץ אשר תדפנו רוח", וכולנו הקשבנו בנשימה עצורה. הנערה המשיכה לקרוא, ובעינינו הייתה נראית כמו דבורה הנביאה – "אז ישבו רשעים לשאולה", "וברשת זו טמנו, נלכדה רגלם". היא ידעה לתרגם ולהסביר לנו את משמעות הפסוקים. דבריה היו לנו כצרי, כתרופת-פלא, התעודדנו והתנחמנו. הזלנו דמעות של רגיעה. באותן שעות הלילה פסוקי התהילים של הנערה מהונגריה עוררו בנו תקווה.

ימים ספורים לפני חג הפסח, כפי שצויין ב"לוח", שאלנו את הנערה החסידית, מה היא חושבת, איך נוכל לארוך את ה"סדר" בתוך כל הסחי והלכוך שבצריף? מצה אין לרפואה? יום לפי פסח אמרה לנו הנערה, בשעות הערב המאוחרות, שהיא חושבת שמחר, בליל הסדר, נערוך את ה"סדר" לאחר חצות הלילה, בדיוק כפי שערכו את הסדר האנוסים בספרד. ואשר בנוגע למצות ושאר אביזרים השייכים לטקס הסדר, כל אחת תחשוב בדמיונה כאילו המצות, היין ושאר הדברים הנחוצים לסדר אמנם קיימים, כפי שהיינו רגילות, כל אחת אצל הוריה בבית. אני – אמרה הנערה מהונגריה – אקרא את ה"הגדה" מתוך הסידור. כל אחת מכן תדליק נרות החג בדמיונה. אני אקדש על הכוס, ואתן תלקקו באצבע על שפתותיכן, כאילו אתן שותות מיין הקידוש, ותאמרו "אמן"!
אכן היה זה ליל-שמורים שיישאר חרוט בזיכרוני לכל ימי חיי. ה"סדר" ארך עד אור הבוקר, בגלל השעה המאוחרת וכן בגלל הפחד שמא נופרע באמצע, דילגה הנערה החסידית על כמה קטעי פזמונים מן ה"הגדה", וסיימנו ב"חסל סידור פסח כהלכתו" ו"לשנה הבאה בירושלים"!

זכותה של אותה צדיקה תעמוד לנו ולכל ישראל, אמן. [15]

הינדה פלמן-פרנר: אורות מאופל

כאשר אני מפנה את מבטי לאחור, ביום השואה או בכל יום אחר, אל התקופה ההיא, הרת-השואה שמלפני כ-40 שנה, וכשאני מנסה לשחזר לעצמי כיום בביתי בישראל, את הגיהנום של הימים ההם אליו נקלעתי - מייד צפות ועולות בי השאלות שאני שואלת את עצמי, כמו רבים אחרים בוודאי: **מהו הכוח שהוא שהדריך אותי - נערה בת 15, בת מטופחת של "הידישע מאמע" בוויילנה, תלמידת בית ספר חסרת כל ניסיון בחיים - ואיפשר לי להתגבר על כל אימי הגטו; על הפרידה מההורים ואובדנם: על הרעב והסבל הפיזי והנפשי במחנות העבודה הגרמניים ולהגיע ארצה ולבנות כאן חיים חדשים.**

מהו האור שהיבהב והאיר לפני את האפלה ההיא, את השביל הצר והפתלתל אל העתיד הבלתי ידוע, הלוט בערפל - באופטימיות, באמונה באדם ובאהבת הזולת.

מהו הדחף שהביא נערה מבית יידישאי מובהק שלפני מלחמת העולם, שלא התחנכה מעולם בתנועת נוער ציונית כלשהי, לעלות ארצה, חרף קשיי העלייה, להיאחז בה, לאהוב אותה ו"להיות שייכת" בכל מאודה ונפשה לארץ הזאת.

ואם אומנם אצליח, ברשימת זיכרונות קצרה זו, ולוא בקיצור וברפרוף, לענות על שאלות אלו - דהיינו; אראה טעם בפגישותינו ושיחותינו ובהוצאת ספרון-זיכרונות זה לאור.

תוך כדי חיסול גטו וילנה בספטמבר 1943 הפרידו אותי יחד עם אחותי בת ה-12, אסתר, מההורים. ההורים הובלו להשמדה, ואנחנו הועברנו למחנה עבודה. המפעל אא"ג בו עבדנו היה מפעל חיוני תעשייה צבאית גרמנית. כל מי שזכה לעבוד בו "מובטח היה לו" שיישאר בחיים, כל עוד יהיה מסוגל לעבוד.

גרנו במעין אורווה מלאה דרגשים (קרשים) ב-3 קומות, לשינה, מנת המזון היומית היה בה רק כדי לא למות מרעב. כל דאגתי נתונה הייתה לאחותי הקטנה, שגם בימים כתיקונם הייתה חולנית, רזה ונמוכת קומה. דאגה זו היא שהוסיפה לי כוח לחיות. ידעתי שאני היחידה האחראית לה ולחיייה. במחלקת הסוללות בה עבדתי, התיידדתי עם אישה לטונית שנהגה להביא לי מדי בוקר כריך מביתה. הכריך הזה, שהועבר אלי בחשאי מתחת לשולחן, החזיק בחיי אותי ואת אחותי במשך חודשים רבים. אישה זו, היא שחזקה בי את האמונה באדם.

השאיפה להציל את אחותי הדריכה אותי להמציא תחבולות שונות. לדוגמה - רגעי המתח והחרדה בעת מסדרי הבוקר, בהם סקר קצין ה-0.0. את כל האסירות בעין בחנת וחיפש "קורבנות"; - החולות והחלשות שאינן יכולות להביא יותר תועלת, הוצאו מהשורה ונשלחו להשמדה. כדי להשוות לאחותי מראה מבוגר ובריא יותר, הייתי קושרת לראש המגולח מטפחת באופן שהוסיף לה גובה. ובעת המסדר עמדתי על ידה ולחשתי: "אסקה, הזדקפי, התיישרי, הרימי ראש!" כך עודדתי אותה ונמצאתי גם אני מעודדת.

כשאני אומרת את המילה עידוד - אינני יכולה שלא לחשוב על פלורה. האור הגדול שהחזיק אותנו בחיים. פלורה הייתה לנו ולבנות מבלוק מספר 2 סעד רוחני. משום מה אימצה פלורה את שתינו ואת אירינה ותמרה כבנותיה ודאגה לנו ככל שיכלה. עודדה במילים, חיזקה את רצוננו להמשיך לחיות, לא להיכנע לחרדה ולרעב. לא רק במילים עזרה, אלא גם במעשים, אף במעשי-גבורה שסיכנו את חייה היא.

הנה מקרה שלא אשכחהו לעולם. יום אחד הועמדנו למסדר והנה אני רואה, פלורה נמצאת בצד אחד – ואני ואחותי בצד השני. היה ברור לנו שאנחנו נידונות להישלח מכאן להשמדה. ההאופטשרפירר עובר לו בצעדי כל-יכול ומסתכל. מתעכב ומסתכל. עמדתי אדישה. אדישה למתרחש מסביבי. לחיים ולמוות גם יחד. כאילו לא בי ובאחותי "מדובר". לפתע רואה אני – פלורה ניגשת להאופטשרפירר (אישיותה המיוחדת עוררה יחס מיוחד כלפיה אפילו אצל הנאצים) ואומרת לו משהו. לא שמענו את תוכן השיחה, אך אחרי ויכוח קצר הוא ניגש אלינו, והעביר אותנו לצידה של פלורה. ניצלנו ונשארנו בחיים. אחר כך נודע לי, שפלורה הציגה אותנו כבנות דוד שלה וביקשה ממנו שנישאר איתה.

קצין ה-0.0.0. טען שאחותי עדיין ילדה ואינה מתאימה למחנה העבודה. פלורה לא היססה והסבירה לו שהיא מבוגרת מכפי מראה החיצוני, אלא שבגלל מחלה מיוחדת לא גדלה בגובה. הקצין הבין שזה שקר, אך אפילו הוא התפעל מתושייתה ופיקחותה של פלורה ואמר לה – אם את מסוגלת להמציא כל כך מהר את השקר – קחי לך אותן. כזאת הייתה פלורה – אחותנו הבכירה ואמנו במחנה. רוח איתנה ומסירות אין גבול. האור שהאיר לנו את חשכת חיינו במחנה.

כדי להרים את המורל החליטה פלורה לארגן ערב תיאטרון בובות. ההצגה התקיימה לא נוכחות השומרים. ההתרגשות למראה הבובות המציגות הייתה כה גדולה **שבתום ההצגה פרצו האסירות בשירת "התקווה"**.

לא הבנתי אף מילה בהמנון, אך הזדעזעתי למשמע "ציון ירושלים". החזקתי בידה של אחותי, דמעות זלגו מעיניי והרגשתי התרוממות רוח שלא ידעתי כמוה עד כה. הייתה זו חוויה עמוקה של שיתוף גורל וקשר בל יינתק עם כל אלה שעמדו בבלוק ההוא. **הרגשתי השתייכות למשהו גדול החי וקיים אי-שם מחוץ לגבולות מחנה העבודה, אשר למענו כדאי להתאמץ ולחיות.** זו הייתה ה"ציונות" שלי שנולדה ברגע ההוא. שירת התקווה במחנה הנאצי, היא שהורתה לי, כבהבזק רגעי, את מטרתי בחיים, אם אמנם אשאר בחיים.

שנים רבות עברו מאז – ועד היום מעלים צילי "התקווה" לנגד עיניי את תמונות הנשים הכחושות, המורעבות, מגולחות-הראש, כשהן עומדות ושרות. בכל פעם אני מתרגשת מחדש, ומי שלא היה שם לא יבין זאת לעולם.

בספרי על הימים ההם, קשה לי עצמי להאמין שאכן כל הדברים האלה התרחשו באמת. בדרך הטבע, הזמן עושה את שלו והזיכרונות מטשטשים ורחוקים, דהים. לא כן לגבי דידי. בניגוד לכל היגיון, ולכל הנראה לעין, בחגים, בימי הולדת ושמחות, כביום השואה וימי אזכרות, נפערים הפצעים מחדש ומכאיבים באותה עוצמה. אך מתוך פרספקטיבה של ארבעים שנה, אני חשה גם בכוח העצום שהיה טמון ברוח הגדולה, באחוה ורעות ששררו בינינו במחנה עד יום השחרור – כשהקשרים נמשכים-והולכים גם כיום, כאשר רובנו הגענו כאן ובארצות התפוצה אל המנוחה ואל הנחלה. [16]

מיומנו של המורה אברהם לוין

יום שישי, 5 ביוני 1942

... אחת מתופעות-הלוואי המפליאות ביותר של מלחמה זו היא ההיצמדות לחיים, ההיעדר הגמור כמעט של התאבדויות. הבריות מתים בהמוניהם ברעב, במגיפת הטיפוס או בבורדם (?), בהמוניהם הם נענים ונרצחים על ידי הגרמנים, אך אין הם נמלטים מהחיים על דעת עצמם. נהפוך הוא, הם קשורים בחיים בכל חושיהם, הם רוצים לחיות בכל מחיר ולבלות את המלחמה. מתחו של הקונפליקט ההיסטורי-העולמי גדול כל-כך, עד שהכל, מקטן ועד גדול, זקן ונער, מבקשים לזכות ולראות את סופו של מאבק הענקים ואת המשטר החדש בעולם. הזקנים שאיפתם אחת: לזכות ולראות את הסוף ולכלות את היטלר.

מכיר אני יהודי שכולו שיבה. ודאי כבן 80. בחורף שעבר אירע לישיש אסון גדול. בן-יחיד היה לו, כבן 52. והנה מת הבן בטיפוס. אין לו ילדים אחרים. והבן מת. הוא לא נשא אישה בשנייה, וחי עם בנו. לפני ימים אחדים ביקרתי אצל הזקן. בשעת פרידה (עדיין דעתו צלולה לגמרי) פרץ בבכי ואמר לי בזו הלשון: "רוצה הייתי לזכות לסופה של המלחמה, ולהוסיף לחיות לו מחצית השעה בלבד!" דומה, מדוע יבקש איש זקן כל כך לחיות? ואף על פי כן: גם הוא מבקש לחיות "לו מחצית השעה בלבד" לאחר הירייה האחרונה. זו שאיפתם הלוהטת של היהודים. [17]

בזכות נרות שבת

אלנדורף שבגרמניה: שמיים אפורים, רוחות סוערות, ציפורים נודדות, עצים ערומים שהשירו את עליהם, שלכת קודרת ועגומה, הרחובות כבר טאטאו חזור וטאטא הרוח הסתווית. זו התקלסה בעלים בפיסות הנייר ובכל הנקרה בדרכה, סחפה אותם ימינה ושמאלה אחורה וקדימה כמו אמרה לצאת עימם במחול סוער.

מראה קודר זה לא היה בו כדי לחמם את ליבן השבור של האסירות היהודיות בביהח"ר לנשק. כאלף נשים יהודיות עבור בביהח"ר; ההשגחה הייתה קפדנית; מפקדת ה-0.0.0. ביקרה לעיתים תכופות את העובדות וכל ביקור כזה הסתכם בדרך כלל בעונשים כבדים. מידע קצר שנלחש באוזניי באחד מאותם הימים העגומים והאפורים היה בו כדי לחמם את ליבי.

- יש בידי נרות, נרות לכבוד שבת, התרצי גם את, מרים, להדליקם?
הבטתי בה בתימהון.

- אינך מאמינה? נרות של שבת! מצאתי שומן במחלקה בה אני עובדת, והמסתי אותו לתוך קופסאות אלו, והנה לי נרות.

ניצוץ נדלק בעיניי; כשביב-אש. היה בה בידעה זו כדי להציתני: שערו בנפשכם, נרות, נרות של שבת בעיצומם של ימי החשיכה והגזירה בלב-ליבה של הקדרות המאיימת, יודלקו נרות של שבת קודש...

אותו רגע שכחתי את מפקדת ה-0.0, את קלגסיו חמורי הסבר, את מגלביהם, את התיל החשמלי, את עונשי הרעש, ואף מראהו של קנה-הרובה המכוון סר מעיניי, בקיצור שכחתי מקומי, שכן היה בהן במילים ששמעתי מין כוח עילאי שהצית בי שלהבת טמירה ולשונות האש שלה העלימו מעיניי את בית החרושת על יושביו וכל אשר בו...

- כן, עניתי בפסקנות.

- ואינך חוששת?

- חוששת ממה?

- מן המגלב, מן הרובה, מן התיל, מן הכבשן, מתא-הגז, מ...

- מן המקל שבידי אבינו שבשמיים אני יראה, קטעתי את שטף דיבורה. את חובתי בתור בת ישראל אני מבקשת למלא.

באותו ערב הגניבה אלי חברתי שני נרות. שני נרות פשוטים. במבט ראשון ניתן היה לראות כי נעשו ביד בלתי אמונה, והוכנסו לתוך שפופרות גליליות. אימצתים אל ליבי, באותה שעה היה דומה עלי כאילו מצאתי את ילדי האובד שנחטף ממני מזה ימים רבים או כמו החזירו לנפשי את החלק שכרתו ממני בזדון וברוע לב.

מה כוחם של נרות פשוטים אלו להדליק בליבי, אש יקוד זו? לא ידעתי לתת הסבר להרגשה זו אך חשתי כאילו נשמותיהן של הצדקניות שבכל הדורות קשורות קשר אמיץ בנרות.. אפשר שראיתי אותה שעה פניה של אמי המכוסות וחשתי כיצד זכותה זו של אמי יש בה כדי להאיר את ליבי הדווי.

הסתרתים באמתחתי, אמתחת יקרא לה, צרור בלוי של סמרטוטים שלפעמים זכה לאכסן בו איזו פת קיבר שחכתי עבור חולה, אך הפעם גדלה חשיבותה.

היה עלי להמתין עוד יומיים לבוא שבת קודש, יומיים של עגמומיות וקדרות; יומיים נוספים של חולין, אך דומה היה עלי כאילו נתקדשו הפעם בקדושת הערגה וכליון הנפש לבוא שבת קודש.

הבן הבנתי דברי חז"ל: זכור את יום השבת, שיזכור בכל יום ויום את יום השבת לקדשו שאם נזדמן לו דבר מאכל חשוב שאינו מצוי בכל יום והוא דבר שאינו מתקלקל יקנהו לכבוד שבת. דבר מאכל חשוב לא נזדמן לי באותם הימים, אך הנה נזדמן לי דבר חשוב עד מאוד, נרות, נרות לכבוד שבת.

הגיע ובא יום השישי: בחדרי 14 בנות יהודיות שסיימו זה עתה יום עבודה מפרך והתכונו לקבל את פני שבת מלכתא. רהיטים לא נמצאו בו בחדרנו פרט לארגז ישן ושקי שינה, על אותו ארגז הנחתי את נרותיי, ביקשתי לזכות את כל חברותי בעניית אמן לברכה.

שעת הדלקת הנרות קרבה. הייתה זו שעה יפה של טרם שקיעה; המערב כבר נדלק בגוון האדמדם הארגמני, אותו יום היה המראה יפה שבעתיים כמו רטט אישון עינה של החמה העומדת לשקוע למראה חדרנו שהתקשט לכבוד שבת, קרן האור שריצדה בחדר התעכבה לרגע קטן ואמרה לנוח על השולחן בו עמדו הנרות; הנרות הקטנים האורו לפתע בפס אור זהבהבי ששיווה להם מראה אציל שלא מעלמא הדין. רטט עבר בלבי, גם קרן החמה רטטה ונדדה...

13 זוגות עיניים נצמדו בי אותה שעה, בחלק מהן ניכר הפחד שמא... שמא יבואו גויים בנחלתנו זו...

אך עיני כולן הבריקו... הבריקו באש שיקדה בלב כולנו; ניכר היה בהן בבנות ישראל טהורות אלו כמה קשורות נפשן בהדלקת הנרות... הן היו נכונות לכל; "כמו אמי בעת שהדליקה נורת" לחשה האחת והאחרות נענעו בראשן לאות הסכמה כי הדמעות חנקו בגרון.

הצתי אש והדלקתי את הנרות.

העברתי עליהן את ידי וביקשתי לסוכך על עיניי כשלפתע...
קול פסיעות גסות עלו מן המסדרון, כולנו הכרנו את קול הפסיעות, לא השלינו עצמנו,
ידענו יפה – אלו פסיעותיה של מפקדת ה-0.0.0. ליבן של חברותיי כמו עצרו מלכת..
סוככתי בידי על עיניי וברכתי: ב' א' ה' א' מ' ה' אשר קדשנו.. להדליק נר של שבת קודש
והמשכתי לסוכך על עיניי ולא הסירותי את ידיי, אותה שעה ביקשתי בקול לא קול:
"רבש"ע גלוי וידוע לפניך שלא עשיתי זאת להנאת גופי ולא לכבודי עשיתי זאת אלא
לכבודך... לכבוד שבת קודש... שידעו ויזכרו הכל.. כי ששת ימים עשה ה' את השמיים
ואת הארץ וביום השביעי שבת וינפש".

המפקדת כבר פתחה בסערה את הדלת, לעיניה נגלה המחזה במלוא הדרו. דממה
עמדה בחדר, היא לא העזה להפריע... כל אותה עת שסוככתי על עיניי – הייתה עומדת
ומחרישה עומדת ומשתאה...

משהסירותי את ידיי שמעתייה פוקדת: "צאנה אל הרכב הממתין!"
כולן מיהרו למלא את פקודתה, והיא יצאה בעקבותיהן. נותרתי בודדה בחדר הבטתי
בנרות. "האם בגלל הדלקת הנרות תילקחנה כל חברותיי אל האי-שם?"

הנרות האירו, שפתיי מלמלו תפילה, חשתי כאילו נשמותיהן של הצדקניות שבכל
הדורות, מביאות אותה בכנפיהן אל כיסא הכבוד ושוטחות אותה לפניו יתברך שמו.
אז ידעתי: הן לא תינזקנה בשל הדלקת-נרות טהורה...

יצאתי בעקבות חברותיי. מרחוק נראה הרכב החונה. החשתי צעדיי לעברו, כשהגעתי
אליו מצאתי את חברותיי כשהן פורקות ממנו לחמים.
ראיתי את פניהן הרגועות כשהן משיבות לעומתי "המפקדת פקדה עלינו להעביר את
הלחמים אל המטבח".

כמו מאליהן שטפו מפי פסוקי הלל והודיה. אחר מצאתי עצמי משיחה ואומרת: "ברוך
שעשה לי נס במקום הזה". שלוחי מצווה אינם ניזוקין...

נשאתי עיניי למרום. השמש טרם שקעה. פס-אור ניצת עוד לרגע בפאתי מערב כשלהבת
המתנשאת בטרם תדעך כמו ביקש להאיר ולהעיד לכל יושבי תבל על הנס שנעשה
במקום הזה... הוא סיים את תפקידו ונעלם.

השמש שקעה; שבת מלכתא ירדה לעולם - - - [18]

מאיר דבורז'צקי: על מסירות-נפשן של הנשים הדתיות בגטו-וילנה

בגטו-וילנא קמה מעין תנועה מיוחדת של נשים. תנועה זו הוקמה לשם שמירה על ערכי
היהדות. בראש תנועה זו התבלטה בחורה אחת, כבת עשרים, "פייגלה דעם רב'ס", היא
הייתה בתו של הרב בייגל מסטראכימברוד שבווהלין.
פייגלה זו התגוררה עם עוד נערות צעירות, מורות ותלמידות של "בית יעקב". רוב
המשתייכות לחוג זה היו מתכנסות ביחד ומתפללות בצוותא ואומרות פרקי תהלים.
פייגלה ניהלה את התפילות ואמירת התהלים.

בשבתות היו הצעירות לומדות פרשת השבוע עם רש"י ומפרשים, פרקי-אבות, דינים וספרי-מוסר. מעטים בגטו שהכירו אותה בשמה. כינו אותה "הדרשנית" או "שבת-רביצין", כי פייגלה הייתה ידועה בדרשותיה ובקריאותיה לשמירת השבת. רבות מן הבנות נשאו עמן סידורים קטנים, ובצד העטיפה היה כתוב: "אליך ה' נפשי אשא", ובסוף הסידור היה כתוב: "ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וציוונו לקדש שמו ושם ישראל ברבים". [19]

אדית הצדיקה

באחד הימים נכנסו ד"ר מנגלה וד"ר רודר אל הבלוק שלי. עבדתי כ"אחות" ברוויר. הם נכנסו בשקט מבלי ששמעתי את כניסתם. עמדתי בדיוק וחבשתי פצעי חולים. שאל אותי ד"ר מנגלה: "מה את עושה כאן?". עניתי לו שאני עובדת כאן כאחות וחובשת. ואז הוא שאל: "ומי עוד עובד כאן?", עניתי לו כי עובדים כאן: ד"ר רוז'ה, ד"ר אנני, ד"ר בימקו וד"ר לוניה. ואז שאל "מלאך המוות" של אושוויץ, לאן הלכו כולם? עניתי לו שאינני יודעת, לא אמרו לי. אומנם כן ידעתי היכן הם נמצאים, הם היו בחדר הסמוך, אבל לא רציתי להסגירם לידי הרוצח. הם היו עסוקים בהצלת אסירים מוכים עד מוות, הם חבשו את פצעיהם. הם עזבו את הרוויר, אבל לפני כן רשם מנגלה את מספרי ואמר לי: "מחר בעת המיפקד תפני אלי".

למחרת אחרי המיפקד פניתי אליו והוא שלח אותי למשרד הרישום, אבל מייד, לפנות אל האחראי ולומר לו כי נשלחתי על ידי מנגלה. אכן כך עשיתי. אבל בבואי למשרד הרישום מצאתי שם אישה סלובקית בשם אדית. אמרתי לה כי מנגלה שלח אותי.

כאשר אדית שמעה כי נשלחתי על ידי מנגלה, היא פרצה בצעקות היסטוריות, ממש. היא לא הצליחה להחניק את צריחותיה שהתמלטו מהחזה שלה. צריחותיה היו מלוות מריטת שערות-ראשה. האישה התחננה לפניי: - הסתלקי מכאן, אל תשהי כאן אף רגע, צאי מכאן לפני שנרשמת. ברחי, חזרי לאן שאת רוצה, אבל אל תישארי כאן. אל תגידי לאיש שהיית כאן. אני כבר אסדר את הדבר שלא תסבלי, אל תפחדי!

אדית זאת התחננה לפניי כאילו הייתה בתה. היא ידעה היטב לאיזו מטרה נשלחתי על ידי מנגלה, וזה הילך עליה אימה ופחד. אותו יום ערך מנגלה את ניסויי-העיקור על קבוצת נשים.

אדית הייתה אישה אדוקה במצוות. מעולם לא הלכה בלי כיסוי-ראש. כל ערב-שבת הייתה מדליקה נרות-שבת. כל ימי היותה במחנה, לא טעמה טעם בשר. היא הסתפקה בלחם ומים. היא צמה את כל התעניות הנהוגים ביהדות. היא ידעה את מועדי הצומות ושמרה עליהם בדייקנות מופרזת.

בפסח הייתה עורכת "סדר" בבלוק שלנו, בו הייתה ישנה. ה"סדר" נערך פעמיים בימי שהותי, ובשתי הפעמים הייתי עדת-ראיה. אדית הכינה הכל במו ידיה, בלהט שמימי ותוך סכנת-נפשות ממש, שאין לתארם כלל כיום.

אדית הייתה מוסרת את נפשה על כל נפש יהודית שיכלה להציל. היא עשתה בשביל יהודים למעלה מן המשוער. היה בה, באישה זו, משהו שהוא למעלה מתפיסת אנוש, למעלה מן הזוועה ולמעלה מכל סכנה.

גם טילי (הכוונה כנראה לגב' טילה רינדר-יוגל זיכרונה לברכה) הצדקת השנייה, גם היא סלובקית(!?) שתי נשים אלה הפיחו בכולנו, בכל ציבור הנשים היהודיות תקווה ואמונה ללא אומר ודברים, כי בהיותן כאלה, עודדו את האנשים לחיות. אדית הצילה את חיי. מייד ברחתי חזרה אל הבלוק שלי, כפי שדרשה זאת אדית ממני. אדית הצדיקה טשטשה את כל הפרשה והעניין נשכח. [20]

בית הכנסת בטרבלינקה

ממילוני היהודים מכל ארצות אירופה, הכבושות בידי הנאצים, שהובאו בערמה לטרבלינקה, שם נחנקו ונשרפו, זכו עד עתה להישאר בחיים שלוש מאות יהודים. אכן, אלה ניצלו, אולם חייהם בקרבת בתי-החנק שקולים כנגד כל מיתה משונה. אלה הם בחורים בריאים וחזקים, שהוטל עליהם לחיות עד איבוד כוחותיהם. גם להם אין מפלט מגיהנום זה, הגדור תיל מחושמל. לא נשאר להם מוצא אחר, בלתי אם לעבוד לפי פקודת ה-ס.ו. בשריפות הגופות, בסיד ובנזין, ובסידור בגדי הנחנקים.

בכל יום, בשעה מוקדמת של בוקר, מוצאים שלוש מאות הצעירים מהחורים שניתן להם השם "צריף", וכך הם עובדים כשהשטים של אנשי ה-ס.ו. מצליפים על גביהם עד זוב דם, עד חשכה. הגשם החודר ל"צריפים" דרך הגג הפרוץ, שוטף את הפצעים. העיניים רואות מבעד למעטה החשכה את כל הגופות המתות, אשר אך זה היו בחיים. באוזניים מצלצלת עדיין הזעקה המחרידה של האם שהספיקה לבקש מבנה, אחד "המאשרים" מבין השלוש מאות: - מנחם, בני יחידי, זכור לומר קדיש אחר אמך, כל עוד תחיה... ואף תשובתו של מנחם נשמעת כאן בצלילות איומה. הנה הוא עושה מלאכתו עם חבריו, כששפתיו מדובבות בלי הרף: - יתגדל ויתקדש שמיא רבא!...

השמש נוטה לערוב. עצי טרבלינקה עוטפים צל כהה הנופל על צריפי העץ הלבנים ומבהיקים בקרני האור האחרונות. העבודה נגמרה זה עתה, והבחורים זבי-דם, שבורים ורצוצים, צמאים ורעבים הוחזרו לצריפיהם. אין כוח להוציא אנחה, הראשים מורדים – כמתביישים להסתכל אחד בפני רעהו.

מנחם קופץ לפתע מהמיטה, מכסה ראשו בידיו ומכריז: - יהודים! דומני כי שבת קודם היום, אכן שבת קודם היום! הכל שותקים, קופאים, כאילו אין בכוחם להגיד ולשמוע כי שבת היום, אך מנחם פותח: - מזמור שיר ליום השבת...

כהרף עין מתרוממים כולם ממיטותיהם, מתחילים אף הם באמירת "מזמור שיר ליום השבת". אך מנחם מפסיק פתאום, כאילו נזכר במשהו. הוא מוציא מתחת לכותנתו שני נרות קטנים וגפרור, מעמידם על הרצפה ומדליקם.

מנחם מצמיד מבטו לזוג השלהבות. הכל ניצבים סביב הנרות, מכסים את ראשיהם בידיהם ומסתירים בגופיהם את הנרות, למען לא יבקיע אורם החוצה. מנחם מכריז בהתלהבות: - חברים, שבת היום! הבה נקבל את פני השבת כהלכתה!

והנה מפנה מנחם את פניו כלפי מזרח ופותח בקול נוגה, כשהבחורים אומרים אחריו: - לכה דודי לקראת כלה, פני שבת נקבלה.. קומי צאי מתוך ההפכה, רב לך שבת בעמק הבכא...

המתפללים משקיעים עצמם בתפילה. כל מה שנשאו בליבותיהם השבורים בימי האימים, כשלנגד עיניהם נרצחו ועונו רבבות מאחיהם, כל הדווי והחרון שנצטברו במשך שבועות – כל זה מצא פורקן-מה בתפילת קבלת שבת של הנידונים למוות. המקום שבו התפללו, נתקדש פתאום ונהפך לתוכן יחידי של חיהם. אותה שעה שכחו הבחורים את סביבתם וזכרו רק את בורא העולם. לפניו שיטחו עכשיו זעקתם; זעקה והבטחה כאחת – להוסיף ולהאמין בייחודו, על אף הטומאה והרשע האופפים אותם. בתפילתם אמרו קדיש אחר כל אותם מיליוני הקדושים והטהורים שהומתו לעיניהם על קידוש השם. מאז נהפך הצריך לבית כנסת, מקום שמנחם אמר קדיש עד שעת-חיי האחרונה. [21]

אלוקי אברהם במחנה ברגן-בלזן

ינואר-פברואר 1945.

קול דומיה, שלד של מת "חי" ועיניים - חורים, בראש השלד מלוות אותי וימשיכו ללוות אותי עד סוף ימי. הגענו לברגן-בלזן בסוף דצמבר. המחנה היה מלא עד אפס מקום. נאלצנו לחכות עד שיתפנה מקום בבלוקים. בינתיים שיכנו אותנו באוהלים מחוץ למחנה. את המחנה עצמו לא ראינו, כי בין השטח החשוף, עליו הוקמו האוהלים, ובינינו, הפריד יער. במחנה הארעי לא היו שום סידורים סניטאריים. מים הזרימו אלינו דרך צינור רק בשעות הלילה. לעשיית הצרכים שימשו בורות שנחפרו באדמת הטיט הבוצית. בתוך האוהלים פיזרו חופן נסורת וזה היה צריך לשמש לנו מצע-לילה.

כמובן שהנסורת נספגה בתוך הבוץ ויצרה עיסה דביקה. שלג וגשם מלווים רוחות חורף עזות ירדו חליפות. לילה אחד העיפה הרוח את האוהלים. נשארנו תחת כיפת השמים. הרוח והגשם הצליפו בנו ללא רחם. עוד בלילות הקודמים חשתי בגרוני, ובאותו לילה קיבלתי חום גבוה. שמעתי סביב נאקות פצועים, חולים וגוססים. רבים מבינינו לא זכו להיכנס לאותו "גן עדן" שברגן-בלזן שמו, הם הוציאו נשמתם בשדה הפתוח ושקעו באדמה הבוצית.

באשמורת השלישית של ליל-הזוועות הגיעו צוותת-הצלה. הם כינסו אותנו לאוהל רחב-מידות, מוחזק היטב, שהיה מלא כל מיני מכשירים ודוודים. שם נשארנו מספר ימים, עד שפינו בשבילנו מקום בבלוקים. בבלוקים, ללא חלונות, היו שלש קומות של אצטבות קרשים. הרווח בין קומה לקומה היה כה צר עד שלא הספיק לישיבה. נאלצנו להזדחל פנימה בשכיבה. אוכל קבלנו רק פעם אחת ביום, קצת מרק מימי ופרוסת לחם בעובי של סנטימטר. בית שימוש אחד ויחיד עמד לרשותנו, וגם בו זרמו מים רק בשעות 1-4 אחר חצות. היה ברור לנו שכאן יהיה סופנו. רוצחיו דנו אותנו לכליה איטית, שלא באמצעות משרפות וגאזים מרעילים. ואכן השיגו את מטרותם. בכל בלוק שכבו על מצע הקרשים מאות נשים גוססות.

גם בתנאים הללו נמצאו מספר עקשנים, ואני בתוכם, שעוררו את הגוססים לחיים. לשם מה? בעצמנו לא ידענו את התשובה, אולי רק כדי להכעיס את שונאינו. עברנו מאחת לשנייה, טלטלנו אותן, משכנו אותן בשארית כוחותינו ואילצנו אותן לרדת ממשכבן

המצחין. הוצאנו אותן בכוח החוצה לשאוף קצת אויר צח. לבסוף הצלחתי לאסוף קבוצת נשים שזיק החיים התעורר בהן. היינו תומכות אחת בשנייה ומשכרות רגלינו לפתח הבלוק. במאמץ על אנושי הצלחנו לצעוד ברגלינו הכושלות מספר פסיעות מחוץ לבלוק, וכשחזרנו פנימה הייתה לנו הרגשה שנכנסנו לבית מחומם. התנועה חיממה במקצת את איברנו הקפואים. אך כעבור שעה קלה שמה הצחנה מחנק לגרונותינו ושוב ראינו את עצמנו קבורות בחיים בביב שופכין.

יום אחד, בצאתי בלוויית נשים אחדות מחוץ לבלוק, הגיעה לאוזני בת-קול. האם נטרפה דעתי עלי? לא, אני שומעת בפירוש תפילה חרישית: "אלוקי אברהם, יצחק ויעקב..." רעד אחז בגופי. לא הרגשתי כשחברותי עזבוני וחזרו לבלוק. אני נמשכתי אחר בת-הקול כאחוזת קסם. תמונות מימי הילדות חלפו לנגד עיני, הנה בית אבי, שבת בין השמשות, אמי מחזיקה אותי בחיקה ומלמלת חרש, "אלוקי אברהם, יצחק ו..." קולה נוגה וחמים. והנה אני כבר בת חמש, שש, ואני חוזרת אחר אמי על מלות התפילה. אינני יודעת כמה זמן שהייתי בעולם הקסמים. לפתע מצאתי את עצמי עומדת ליד פתח החלון הפרוץ ומן האצטבה העליונה, מהקומה השלישית, נעוצות בי זוג עיניים כבדות מתוך גולגולת צהובה. נדמה היה לי שהעיניים כבו תוך כדי שאלה: "האם כבר יצאה שבת? האם נראו כבר כוכבים בשמים?" והפה הפעור ללא שיניים מלמל: "שבוע טוב! שבוע טוב, לך, למשפחה ולכל בית ישראל. אמן!"

לא יכולתי להינתק מן המקום. לבסוף החלטתי שאני חייבת לגשת לגוססת. ציינתי לי בזיכרוני היכן מקומה על האצטבה. נכנסתי לתוך הבלוק ונדחקתי בין הנשים שמילאו את המעבר עד לקצהו השני, ליד החלון הפרוץ. הושטתי ידי ומשכתי ברגלה של האישה הגוססת. את התפללת לאלוקים? - שאלתי.

בקול רפה, שנשמע אך בקושי השיבה: - את אלוקים חייבים אנו לשבח בכל מקום ובכל הזמנים. אלוקים מקשיב לתפילתנו, גם כשהיא נישאת ממעמקים. ואם אפילו לא יבוא לעזרתנו, הרי ישנם עוד יהודים בעולם, שלמענם אנו חייבים לבקש שבוע טוב.

שאלתיה כיצד ידעה כי שבת היום. היא ענתה לי, שהגיעה לכאן לפני מספר שבועות. עם אחד הטרנספורטים מהונגריה, היא שמרה על מנין הימים ומדי צאת השבת עשתה קשר בשמלתה המרופטת. אמרתי לה שבשבת הבאה אבוא אליה ונתפלל יחדיו. כעבור שבוע ימים נגשתי לאותו מקום, טיפסתי ועליתי לקומה השלישית, קול המלל שלה אל אלוקי אברהם נשתתק לנצח... במקומה שכבה כבר אישה אחרת... [22]

יפה אליאך: שמירת המסורת היהודית בקרב האסירים היהודים במחנות הריכוז

"היהדות מתייחסת לזמן ולהיסטוריה יותר מאשר לחלל ולטבע", כתב פאול טיליך. ואכן, המסורת היהודית, מעצם טבעה, ערה לזמן. הזמן מורכב משתי יחידות ראשיות: קודש וחול. שני ממדים יסודיים אלה של הזמן שולטים בהלכה ובחיים היהודיים. ביטויי הגלויים ביותר מצויים בלוח הירחי-שמש, בחלוקת ימי השנה לימי קודש ולימי חול, לחגים ולימים רגילים. רוב התפילות – הן בימי מועד והן בימי חול – חייבות להיערך בזמנים קבועים שאינם ניתנים לשינוי לפי שרירות לבו של היחיד, שומר המצוות. גם רבות מן המצוות ניתן לקיים רק בזמנים מיוחדים, כמו, למשל, התפילות היומיומיות, הנחת תפילין וקריאת שמע. השבת וימי החג מתחילים ומסתיימים במועד קבוע. החגים נקבעים על פי השעון וזמני השמש והירח. מחזור ימי השבוע, מחזור הירח (מולד הירח חל בראשית החודש וירח מלא מועדו ב-15 בחודש), עונות השנה ומועדי החגים עומדים במרכז חייו של כל יהודי מאמין. אדם שצמח בתוך מסורת זו, שבה הזמן הלאומי-היהודי המקודש ממלא תפקיד עיקרי, הוא בעל מודעות רבה לזמן. הלוחות העבריים המרובים שחוברו בכתב יד במחנות ובמקומות המחבוא, מוכיחים את קיומה של תודעת זמן מתמדת זו.

תודעת זמן זו אינה רק לגבי הזמן מצדו הכמותי כפי שהוא נמדד בשעון, או סיבוב כדור הארץ על צירו ותנועתו סביב השמש, כי אם גם מצדו האיכותי, הנמדד ביצירתיות ובהישג. לעיתים מתמזגים הצד הכמותי והצד האיכותי של הזמן, כגון ברגעים מקודשים בימי חול, בעת לימוד תורה וכו'. בשבתות ובימי חג מתקדש הזמן בכך שגם הדל שבבתים מתמלא חג, מאכלים מיוחדים, מלבוש חגיגי וחמימות של התכנסות המשפחה בצוותא. ימים מקודשים אלה, ובכללם ימי הצום, מתרחשים במשך 11 מתוך 12 (13 בשנה מעוברת) חודשי הלוח העברי.

נוסף לתפקיד החשוב שמילא הזמן הלאומי-היהודי בחיי היחיד היה היהודי ער גם ל"זמן המשפחתי" על פי הגדרתה של תמרה הראבן. ימי הולדת, ימי שנה וימי מועד אחרים בלוח המשפחתי, וכן היחס בין הלוח המשפחתי למאורעות ההיסטוריים, מילאו תפקיד חשוב בחייו של האסיר הבודד במערכת מחנות הריכוז.

המשטר הנאצי הוציא בני אדם אל מחוץ לתחומי הזמן והמקום של החברה האנושית, גזל מהם כל סימן של אינדיבידואליות – את בגדיהם, שערותיהם, שמותיהם, משפחתם – והוריד אותם לדרגה של עבדים חסרי זהות ושם לפני שהפכם לאפר. יכולתו של האסיר לשמר את תודעת הזמן העצמית שלו במציאות מחנות הריכוז סייעה, בידו לשמור על אנושיות, על שפיות דעתו ואולי גם על חייו.

הרב יוסף סולובייצ'יק אומר:

הקריטריון הבסיסי המבדיל בין אדם חופשי לעבד הוא האופן שבו מתייחס כל אחד מהם לזמן ולחוויות הזמן. החירות זהה עם תודעת הזמן עשירה, מגוונת ויצירתית. שעבוד זהה לתחושה ולקבלה סבילה של זרם זמן ריקני ופורמאלי.

בממלכת העבדים הענקית של מאות מחנות ריכוז, מחנות מוות ומחנות עבודה הכפופים ליחידות מינהל שונות היה כל יום זהה למשנהו: אותם ימים ארוכים שהתמשכו מעלות השחר ועד צאת הכוכבים ובהם מיפקדים שאין להם סוף, אותו מזון דל, אותם מצעדים

ארוכים לעבודה וממנה, ואותן הכאות עד מוות יום-יום. היה זה מקום שבו השינוי היחיד היה שעת מותו של הפרט. ואולם, למרות הכל, מספר ניכר למדי של יהודים דבקו גם כאן, ומתוך סכנת נפשות, במסורתם, ולא נכנעו למהלכם החדגוני של חי המחנה שפירושם איבוד גמור של חוויית אנוש.

מאבק זה לשמירת מצוות היהדות מומחש באחד המקרים המזעזעים שאירע על פי המסופר, במחנה יאנובסקי בלבוב: בשעת "אקציה" של ילדים החלה אחת האמהות להיאבק עם קצין ס"ס כדי להוציא מכיסו את אולרו. משהשיגה את מבוקשה, מלה את בנה בן שמונת הימים, ואחר נשאה את עיניה כלפי מעלה ואמרה: "ריבונו של עולם, אתה הענקת לי תינוק בריא ואני מחזירה לך יהודי שלם וכשר". אחר כך ניגשה אל קצין הס"ס, החזירה לו את אולרו המוכתם בדם והושיטה לו את תינוקה.

היום החל במחנה עם שחר במיפקד ובספירת האסירים. חלק מבין היהודים שומרי המצוות השכימו קום כדי להתפלל תפילת שחרית, למרות עונש המוות שהוטל על מעשה זה. בהוכיחם בכך כי מתחת למדים המפוספסים ולכובע האסיר חבויה נשמה המחפשת משמעות.

גד גולדמאן מספר כיצד בצריף שלו באושוויץ "ארגן" מישהו זוג תפילין, ומארבע בבוקר היו אנשים נעמדים בתור כדי להניח אותם ואילו הרמאן וייס, שהיה כלוא במחנה בונה (באושוויץ III) ממאי 1944 עד 18 בינואר 1945, מספר שבמשך תשעת החודשים האלה עלה בידו להניח תפילין רק פעם אחת. התפילין היו שייכים ליהודי מצריף מספר 60, וקרוב לוודאי שהוברחו למחנה באמצעות שבוי מלחמה בריטי – במחיר גבוה מאוד.

על פי דברי מרטין גרוסמאן היה זוג תפילין גם במחנות לעבודת כפייה בבונזלאו, שברשת מחנות גרוס-רוזן, בומילץ שליד קראקוב. דוד לאופר העיד שבמחנה הריכוז פלאשוב הסמוך לקראקוב היה בידיהם רק תפילין של ראש. האנשים נהגו לקום בשלוש לפנות בוקר להנחת התפילין, על מנת שיהיו מוכנים למיפקד המאיים שנערך בשעה ארבע.

בזיכרונותיו, שנכתבו מייד לאחר השחרור, מספר סיני אדלר, כי עם הגיעו מטרזיינשטאט לבירקנאו (אושוויץ II) הוחרמו כל חפציו, כולל התפילין שלו. למחרת מצא אדלר באשפה תפילין של ראש. רבה הייתה שמחתו כי יעלה בידו לקיים לפחות חלק מן המצווה.

במחנה d II b בבירקנאו שכבו באותו דרגש יחד עם סיני אדלר מספר צעירים ממרכז אירופה ומיוון. הצעירים שומרי המצוות נהגו להתכנס בפינה, להתפלל ולהניח תפילין. מעשה זה יצר קשר של קרבה מיוחדת בין הבחורים שהיו מארצות מוצא רחוקות ושונות. לפי לוח המחנה נחשבה השבת ליום רגיל של עבודת כפייה ממש כמו שאר הימים הארוכים במחנה. ואולם, יהודי מאמין, הגם שהיה משועבד כמו כולם, היה מצליח בדרך כלל לקדש רגעים אחדים של היום האזורי והמדכך באמירת קידוש על שתי פרוסות לחם תפל שעלה בידו לחסוך. לא הרגע הזה לבדו הוא שסייע בידו להחזיק מעמד בשאר ימות השבוע, אלא גם תכנון המעשה ו"ארגונו" היו מקור לתחושת ניצחון – הנה עלה בידו להערים על המערכת הנאצית ולו גם רק לשם אמירת ברכה יחידה על שתי פרוסות לחם.

במחנה שטראסוהוף באוסטריה, שנועד לכליאת משפחות מהונגריה, נהגה משפחת ברקוביץ לשמור את הנר היחיד שקיבלה בתור המיכסה השבועית, ולשבת כל ערבי השבוע באפלה כדי להדליק נרות שבת.

ורה לאנדאו מספרת שסבתא ברקוביץ נהגה להתקין נרות דקים דמויי עיפרון, ולהדליקם לכבוד שבת, ואילו נפתלי לאנדאו מספר שהוא ואחיו חסכו שתי חתיכות קטנות של לחם ממנתם הזעומה כדי שישמשו כ"לחם משנה" בליל השבת. "אבל במשך הזמן – מספר נפתלי – ניתן פחות ופחות לחם, ואנו היינו רעבים מאוד ולא יכולנו לעמוד יותר בפני הפיתוי ועל כן הפסקנו".

החגים היהודיים היו מאורע מיוחד בחיי האסירים. מועדים אלה עוררו זיכרונות, צער וייאוש אך גם הפיחו תקווה. בדרך כלשהי עלה בידי האסירים לחשב את המועד המדויק של ימי החג. אסירים אחדים הצליחו להציל בין חפציהם היקרים ביותר גם לוח שנה עברי, כך, למשל, לדוד כהנא, שהיה כלוא במחנה יאנובסקי, היה לו לחמישים שנה. אחרים, שמזלם לא שפר עליהם כל כך, חיבור לוחות מן הזיכרון, והיו רבים שסמכו בפשטות על הירח. גד גולדמאן מספר בעדותו: "אשר לחגים, שמרנו את החשבון בראשינו – חשבון מדויק – וספרנו כל יום. ידענו בדיוק כל תאריך; היינו יושבים וחושבים ומחשבים". ואסיר אחר מספר, "גם הירח עזר, לפעמים הוא היה הסמכות האחרונה, במיוחד ב-15 בחודש".

בראש השנה תש"ד הוברח שופר מחלקו האחד של מחנה ברגן-בלזן לחלקו האחר בתוך סיר הקפה של ארוחת הבוקר. היה זה חיים בוראק, יהודי הולנדי בעל נתינות ארגנטינית, שהשיג את השופר עבור חסיד מיוצאי פולין. מרים לסר, שנמנתה עם האסירים ה"מיוחסים" – בעלי נתינות ארצישראלית, שהוחזקו בברגן-בלזן, מספרת: "כשתקענו בשופר שמעו את התקיעה האסירים היהודים האחרים שלא נהנו ממעמד מועדף. הם הפסיקו לרגע את עבודתם והקשיבו. השומר הגרמני ראה זאת ומייד החל להכות בהם באכזריות. אחרים המשיכו להקשיב".

במחנה בונה נרכש שופר מיהודי מקראקוב תמורת מזון וטבק שנאסף מן האסירים – כך עולה מעדותו של נפתלי לאנדאו.

במחנה לעובדי כפייה בסקארז'יסקו-קאמיינה במחוז ראדום, ביקש הרבי מראדושיצה מאחד מחסידיו, משה וינטרר (בן-דב), כי יתקין עבורו שופר. תוך סכנת נפשות הכין משה את השופר בבית המלאכה של המחנה, כשהוא נעזר במנהל העבודה הפולני, וכך קויימה מצוות תקיעה בשופר בצריף מספר 14 בסקארז'יסקו-קאמיינה.

הלינה נאדלר מספרת, שבצריף שלה באושוויץ הדליקה אישה נרות בראש השנה, בשנת תש"ה: "היא עמדה באמצע הצריף וכל הנשים נתקבצו סביבה כשהן מתייפחות. האישה התפללה בקול. ותוך כדי תפילתה חיברה את המילים. אינני זוכרת את המילים, אבל הרושם היה עצום". כשנכנסה הממונה על הצריף, כובו הנרות.

מזלה של קבוצת נשים בכריסטיאנשטרט – ברשת מחנות גרוס-רוזן – שאליה השתייכה שרי יוסף, היה טוב מזה. אישה קשישה מוורשה, רעייתו של חזן, ידעה את תפילות ראש השנה בעל-פה. בלילה, לאחר יום עבודה ארוך ומייגע, נהגה האישה להתפלל. "אנו חזרנו על התפילות מילה אחר מילה, מתפללות ומקוות שריבוננו של עולם יסייע לנו ויעניק לנו חירות".

בעדותו מרטין גרוסמאן מספר, כיצד ערך את תפילות ראש השנה בבונזלאו – שכן כתלמיד ישיבה בעבר ידע את התפילות בעל-פה. בעת התפילה, בשעת לילה מאוחרת, נכנס לפתח "זקן-הבלוק", שהיה יהודי. האסירים הסבירו לו שהיום חל ראש השנה העברי ושהם מתפללים לשלומם של הרייך השלישי, "זקן-הבלוק" התרגש מאוד, ולמחרת הביא להם שלוש חתיכות לחם. "זה היה חג של ממש!" מסכם מרטין גרוסמאן.

באוהלים גדולים במחנה האנובר, שברשת מחנות נוינגאמה, הייתה כלואה בין אלפי נערות כחושות ומזות-רעב נערה בשם פאני ברגר, "יום אחד – מספרת פאני – אמרה מישהי: 'היום יום כיפור'. קשה להסביר מה אירע לי באותו רגע, כאילו נכנסה בי רוח. פתאום ידעו כולם שיום כיפור היום. צמנו כל היום. הכינו לנו אוכל טוב יותר, אבל אף אחת לא אכלה".

במחנה יאנובסקי, לאחר שמשמרת הלילה חזרה מעבודתה בעיר, התאספו יהודים מוכים כשפצעייהם פתוחים עדיין בצריף מספר 12 והאזינו לתפילת "כל נדרי" מפי הרב של בלאז'ובה (בלוז'ב), רבי ישראל שפירא. למחרת בבוקר שלח אחד מ"זקני-המחנה", יהודי לא דתי בשם שנייווייס, את הרב ואחדים מחסידיו לעבוד בבניין מוגן שבו יכלו להתפלל, והטיל עליהם עבודה שניתן לעשותה בלי לעבור על אחד מ"ט אבות המלאכה. בצהריים נכנסו לבניין שומר ס"ס כשהם נושאים בידיהם מגשים ועליהם מאכלים שכמותם לא נראו במחנה מאז החלה המלחמה וציוו על האסירים לאכול. שנייווייס התנגד: "ביום זה אנו ממלאים אחרי פקודות הבאות ממקום רם ונישא יותר מאשר הרייך השלישי – כך אמר והצביע כלפי מעלה – ומקום זה מצווה עלינו לא לאכול ביום-הכיפורים". הוא נורה ונהרג במקום. "באותו יום, ביאנובסקי – אמר רבי ישראל שפירא – הבנתי את דברי חז"ל: 'שאפילו פושעי ישראל מלאים מצוות כרימון' " (עירובין י"ט א').

יצחק מן מספר שפלוגת העבודה שלו הגיעה לבורנמישה, סמוך לגבול קארפאטורוס-גאליציה, ביום-הכיפורים בשנת תש"ה. הם הועסקו בעקירת עמודי טלפון וטלגרף והריסת כל קוויה תקשורת, בעוד הצבא הגרמני נסוג בחזית המזרח. גשם שוטף ניתך, אביו קלמאן התפלל ואלה שהיו בקרבתו חזרו על התפילה תוך כדי עבודתם. קבוצה של יהודים מומרים הצטרפה אליהם וצמה אף היא, ואת הקפה שלהם שפכו אל תוך פלגי המים. בלילה נענשו כולם ואולצו לטפס על מורדותיו הבוציים של הר בורנמישה ולהחליק חזרה על בטניהם. עשר פעמים! בשעת לילה מאוחרת חדל הגשם מרדת. האסירים התכנסו סביב מדורות, ייבשו את בגדיהם והפסיקו את צומם. קצין גרמני צעיר התקרב אל קבוצתו של יצחק מן ואמר: "אינני יודע מי ינצח במלחמה הזו, אבל אנשים נחושים בדעתם כמוכם לעולם לא ייכנעו".

הרב יעקב יונגרייז, שנכלל ברכבת-קאסטנר, מספר שהרבי מסאטמאר ואחדים מחסידיו הקימו סוכה בברגן-בלזן, מדרגש בעל שתי קומות, כדי שהילדים שבקבוצה ילמדו סוכה מהי. במקום סכך השתמשו בקש מן המזרונים, אולם הרוח והגשם פיצרו סכך זה. מרטין גרוסמאן מספר אף הוא על סוכה שהוקמה במחנה בונה. הסוכה עמדה על כנה יומיים עד שגילוח הגרמנים והרסוה.

בברגן-בלזן חגגו גם את חג החנוכה. קבקב-עץ שימש מנורה, חוט ממעיל אסירים היה הפתילה ומשחת נעליים שחורה – השמן. מאות יהודים התכנסו ובאו לטקס הדלקת נרות חנוכה שערך רבי ישראל שפירא באפלת מחנה ברגן-בלזן. בין המוני הבאים היה גם מנהיג ה"בונד", זי שא זאמייטשקובסקי. לימים נזכר זי שא כי נרות החנוכה בברגן-בלזן היו מקור מתמיד של התרוממות רוח והשראה.

קיום מצוות הדלקת נרות חנוכה לא היה תופעה ייחודית למחנה ברגן-בלזן, גם במחנה יאנובסקי, במחנה בירקנאו ובמחנות רבים אחרים הצליחו גברים ונשים להדליק נרות חנוכה.

חג הפסח היה אחד החגים החשובים ביותר לאסירי מחנות הריכוז. רוח החירות, התקווה והגאולה משעבוד – שהם מסמלי החג – הפיחו תקווה בלבם של האסירים גם בזמנים קשים אלה. ואכן, מספרן של העדויות על קיום סדר פסח במחנות הריכוז רב עד מאוד.

העובדה שמחנות רבים שוחררו בימי הפסח של שנת 1945 או בסמוך לו הוסיפה לחג מימד מיוחד.

בברגן-בלזן ניתנה ב-1944 לאסירים שהיו בעלי דרכונים דרום-אמריקאיים רשות לאפות מצות. באזור שבו נמצאו יהודים "מיוחסים" מפולין הוכן מעין סדר פסח, במיוחד לילדים. באותו לילה אפל בברגן-בלזן קיבלה ההגדה, שנאמרה מן הזיכרון, משמעות מיוחדת במינה: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות? מה נשתנה סבל זה, שואה זו, מכל הצרות אשר פקדו את העם היהודי בעבר?"

שבכל הלילות אנו אוכלים חמץ או מצה, הלילה הזה כולו מצה. בעבר בכל הלילות הארוכים בגלות אנו היהודים אכלנו גם חמץ וגם מצה. חמץ פירושו לחם שתפח, מצה פירושה לחם שטוח ללא כל גובה. בעבר בלילות-הגלות, היו לנו גם ימים של התרוממות הרוח, רגעים של יצירה. אבל הלילה הזה, בתקופת השואה, כולו מצה. אנו נמצאים בשפל המדרגה, בעמק הבכא, ללא כל התרוממות ללא כל מרגוע.

אבל אל אנא תתיאשו, ידידי הצעירים, כי תקופה זו היא אתחלתא דגאולה, כתוב בהגדה: עבדים היינו לפרעה במצרים, המילה עבדים היא ראשי תיבות של 'דוד בן ישי עבדך משיחך'. כך דרש באותו ליל סדר אפל בברגן-בלזן הרבי מבלוז'ב, רק ישראל שפירא, באוזני מאזיניו הצעירים.

ליוויה ביטון-ג'קסון מספרת שבהיותה בת ארבע-עשרה והיא כלואה במחנה עבודה באוגסבורג בגרמניה נמנעה מלאכול לחם במשך שמונה ימים מפני שלפי חישוביה שלה ושל אמה היו אלה ימי הפסח. רק אחר כך התברר לה שטעתה בחישוב ושפסח רק החל. היא לא אכלה לחם במשך שמונה ימים נוספים בעודה עובדת עבודת פרך בבית חרושת גרמני.

במרס 1945 היה אדולף הרשקוביץ חולה בטיפוס. אף-על-פי שעלה בידו לאפות מעט מצות בשעה שהשומרים ההונגריים ברחו מפניה רוסים, לא הייתה הכמות מספקת לחג כולו. הוא מצא מחבוא בסירה דולפת בביצות יחד עם חבר, רופא יהודי מפולין, וסירב לאכול לחם. הרופא חתך את הלחם לפרוסות דקות, כמו מצה, **ושיכנע את אדולף החולה שהוא חייב לאכול כדי שיהיה יחזה בשחרור מעול העריצות הנאצית. הם שוחררו ביום אחרון של פסח בידי הרוסים.**

מחנה הריכוז שהוקם על חורבות גטו וארשה ברחוב גנשה היה חלק מרשת מחנות מאידאנק. על האסירים הוטל לפנות את תלי ההריסות של הגטו החרב ולשלוח את כל החומרים והחפצים הראויים לשימוש בגרמניה. ב-28 ביולי 1944 פונו האסירים מקו החזית המזרחית המתקרב והחלה צעדת המוות שלהם לאורך גדת נהר הוויסלה. ב-30 ביולי 1944 חל צום תשעה באב. למרות החום הכבד סירבו 4,000 היהודים לציית לפקודה ולא שתו ולא אכלו.

במערכת הענקית של מחנות הריכוז ייחדו לעצמם יהודים אלה רגעים מן המציאות המעוותת וקידשו אותם. מעשה זה סייע בידם להיאחז במציאות שקדמה לימי המלחמה וליצור קשר עם העתיד, בתקווה שאפילו הם, העבדים בני התקופה המודרנית הכלואים במחנות, יזכו לשמוע את פעמי המשיח – ומתוך חלום שיום יבוא ומלחמת העולם השנייה תגיע לקצה.

אולם המלחמה נראתה כמתמשכת לאין קץ. מצבם של הכלואים הלך ונתדרדר, והתליין הלך ושיכלל את שיטותיו. לעומת המציאות המחרידה ששררה במחנה ריכוז החוויר אף הגיהינום דל דאנטה והשטן של איוב לא נראה אלא כטירון. רבים מן האסירים איבדו את אחרוני בני משפחתם ואת הידידים האחרונים שעוד נותרו להם. האדם התדרדר עמוק

יותר ויותר לתוך התהום, ערום מכל דבר – ממשפחתו, מידידיו ואפילו גופו שלו היה טרף למחלות ולרעב.

מאות אלפי שלדים חיים החלו בצעדות המוות, בחצותם את אדמותיה הקפואות של אירופה. שלדים מהלכים, עצמות יבשות, עור וגידים, המשיכו להיאחז בשביב החיים. הנאצים יכלו לשים קץ לחייהם העלובים. אך לא היה בכוחם להכניע את רוחם. הם כלל לא היו מודעים לקיומם הפיזי, נאחזים היו רק בחזיונות ובחלומות. הם היו כרוחות רפאים, שלדי אדם ולא בשר ודם, יותר רוח מאשר בני אנוש, יותר חלום מאשר מציאות. אנשים אשר תודעת-הזמן שלהם שונתה. החזון והחלום גברו על המציאות. אך אפילו במצב זה של ערפול חושים היו החג היהודי, המשפחה והמסורת בעלי חשיבות עבורם, וחלומות וחזיונות על קיום מועדי ישראל היו תופעה שכיחה למדי גם ברגעיהם הקשים.

כך, למשל, מספר צעיר בשם איגנאץ, כיצד כאשר היה אסור במחנה מאוטהאוזן, מורעב, כחוש ונוטה למות, חלם על הסעודה השלישית בבית סבו החמים בדולה שבקארפטורוס, ונערה צעירה, אסירה בברגן-בלזן, סיפרה שכאשר שכבה, באפריל 1945, כשהכרתה מטושטשת מטיפוס, האמינה שהיא נמצאת שוב בביתה, בליל שבת, והרגישה כיצד אביה מניח את ידיו החמות והמגוננות על ראשה ומברכה, כדרך שעשה בכל ליל שבת. אבל הפעם הוא מברכה שתזכה לחיים ולגאולה ועוד מרובות הדוגמאות לחוויות מעין אלה.

קשה להעריך את מספרם של האסירים היהודיים שהצליחו לקיים את המסורת היהודית, בחלקה לפחות, במחנות הריכוז ובמחנות העבודה למיניהם; אבל ברור שמספרם היה רב ושהיו אלה יהודים מארצות מוצא רבות.

אחד הגורמים המכריעים שהשפיעו על יכולתם של האסירים לשמור על חגי ישראל היה סוג המחנה שבו נכלאו. התנאים היו שונים בכל אחד מסוגי המחנות: מחנה מוות, מחנה ריכוז, מחנה עבודה, מחנה מעצר, מחנה מעבר או מחנה משפחות, פלוגות העבודה ההונגריות ויחידות מינהליות אחרות וכו'.

מבנה המחנה, מיקומו הגיאוגרפי, אישיותו של המפקד, לאומיותם של השומרים, ומשך הזמן שעבר על האסיר במחנות, כל אלה הינם משתנים שיש להביאם בחשבון בשעה שדנים בשמירת המסורת במחנות.

קיים גם הבדל בין גברים לנשים בכל הנוגע לאופן שמירת המסורת. נראה שהגברים דאגו יותר לקיים את המצוות המעשיות (נטילת ידיים, הנחת תפילין, תקיעה בשופר, אכילת מצה וכו') – אותם המנהגים שנהגו לקיים בטרם השואה. ואילו הנשים גילו יותר התייחסות לתחושת "היחד" של המשפחה בימי חג, הישיבה סביב השולחן המשפחתי בשבתות ובחגים, הזיכרונות המשותפים על ריחה של חלה טרייה או ריח דגים מבושלים בימים עברו וכו'. דהיינו, שמירת המסורת לשמה הייתה מוגבלת יותר בקרב הנשים, ובמעשיהן בא לביטוי מאמץ כן להעניק לימים המקודשים במחנה משמעות מיוחדת, שתבטא את זהותן היהודית ואת הגאווה היהודית, ותסייע לשמור על תחושת אנושיותן. כיום אפשר לטעון כי במערכת מחנות הריכוז הקפידו יהודים שומרי-מצוות פחות על שמירת המסורת על פי ההלכה מאשר בגטאות, שכן במחנות היו התנאים קשים הרבה יותר. שמירת המצוות ביטאה את רצונם העז של האסירים ואת הצורך שלהם להצהיר על יהדותם ועל אנושיותם לנוכח הבהמיות הנאצית.

קיום המצוות על כל פרטיהן ודקדוקיהן ההלכתיים לא ניתן היה לביצוע בתנאים ששררו במחנה. "שמירת" המסורת היהודית הייתה הפגנה ליהדותם וביטוי לרוח היהדות שלא נכנעה לתנאי הזמן והמקום. הם היו מסורים למסורתם שעמדה בניגוד קוטבי לאידיאולוגיה הנאצית ולהגשמתה האיומה במערכת מחנות הריכוז. השמירה על המסורת היהודית, ולא לרגעים בודדים בלבד, השרתה קדושה במציאות האיומה של

המחנות. יחסם אל הזמן הלאומי-היהודי המקודש והמיוחד היה חוליה מקשרת ברצף ההיסטוריה היהודית. הם האמינו שהנאציזם סופו להתמוטט וש"הרייך בן אלף השנים", יעבור מן העולם בעודו באיבו. אסירי המחנות הנאציים ראו עצמם כצאצאי העם שגבר על פרעה, בני המכבים שגברו על מדכאיהם.

בחקר "עולם מחנות-הריכוז" יש חשיבות ראשונה במעלה לעיון בתגובתם הרוחנית של בני הלאומים השונים אשר נכלאו במחנות. כל יחידי הגיב בהתאם למשאביו הרוחניים ועל פי תפיסת עולמו הפוליטית, במסגרת תרבותו ומסורתו. המסמכים הנאציים, מעצם טבעם, מתייחסים בעיקרם לדרך ניהול המחנות ולתנאים הפיזיים של האסירים כעובדי כפייה וכאובייקטים שנידונו בסופו של דבר למוות. יש אפוא חשיבות לחקר תגובתו הרוחנית של האסיר במערכת הנאצית. חומר מסוג זה הוא נדיר למדי, שכן היה מחוץ לתחום הדוקטרינה הנאצית בהתייחסותה לאסירי מחנות הריכוז ומחנות העבודה. המקורות העיקריים שבידינו הם מספר קטן של תעודות שנכתבו במחנות בידי אסירים, איזכורים מזעריים במסמכים הנאציים הרשמיים, וכן זיכרונות ועדויות בעל פה שנאספו בשנים שלאחר השואה.

אנו עומדים בשעה השתים-עשרה בכל הקשור לאיסוף חומר כזה, ליצירת קטגוריות וקריטריונים מתאימים למחקר ולאומות החומר. החג היהודי בחייו של האסיר היהודי במחנות הריכוז ובמחנות העבודה משמש נקודת ציון והתייחסות מתמדת בזיכרונותיהם של הניצולים על שנות חייהם במחנות.

בשנים האחרונות נכתבו ספרים ומאמרים רבים על מחנות הריכוז ומחנות העבודה, העוסקים בעיקר בניהול המחנות, בעבודת הכפייה, בניסויים רפואיים ובהשפעות הפסיכולוגיות המאוחרות על ניצולי המחנות וצאצאיהם. הגיעה העת לחקור גם את מאבקו הרוחני של האדם ואת מאמציו להתמודד עם המציאות הנוראה של מחנות הריכוז. מותר לנו לקוות שרק אז נוכל לצפות להבנה טובה יותר של עולם מחנות הריכוז – מקום בו נתפוררה התרבות המערבית.

מאבקו הרוחני של האדם במערכת מחנות הריכוז מסייע בידינו להבין את משמעות המאבק על שרידי חירותו של האדם, שכלו ונשמתו. ואולי יש במעקב אחר מאבק זה שביב-תקווה להכרתנו בכוחו הרוחני של האדם. [23]

ביבליוגרפיה

- אויברך רחל: **בחוצות ורשה, 1939-1943**, עם עובד תשי"ד-1984.
אייבשיץ יהושע: **האישה בשואה**, זכור, תשמ"ז-1987.
ארד יצחק, גוטמן ישראל, מרגליות אברהם: **השואה בתיעוד**, יד ושם, תשל"ח-1978.
מ. אליאב: **אני מאמין** - עדויות על חייהם ומותם של אנשי אמונה בימי השואה, מוסד הרב קוק, תשמ"ח.
אליאך יפה: **שמירת המסורת היהודית בקרב האסירים היהודים במחנות הריכוז**, בתוך גוטמן ישראל, מנבר רחל [עורכים]: **מבנה ומגמות- דמות האסירים היהודים במחנות**, קובץ הרצאות ודיונים, יד ושם, תשמ"ד-1984.
בורוכוביץ גולני: **ילדות נעורים בסופה**, הוצאת המחברת, תש"ס-2000.
בירנבאום הלינה: **החיים כתקווה**, הוצאת המחברת, תשס"ד-2004.
גוטמן ישראל, מנבר רחל [עורכים]: **מבנה ומגמות- דמות האסירים היהודים במחנות**, קובץ הרצאות ודיונים, יד ושם, תשמ"ד-1984.
דבורז'צקי. מ: **ירושלים דליטא במרי ובשואה**, הוצאת מפלגת פועלי

ארץ-ישראל, תשי"א-1951.
 זלץ – פרדרבר ברטה: **והשמש זרחה**, ניי- לעבן, תשכ"ח-1968.
 ליבנה נתן [עורך]: **לחמת נשים, סיפורו של מחנה כפייה נאצי AEG**, איגוד יוצאי וילנה
 והסביבה בישראל תש"ם-1979.
 פרנקל ויקטור: **האל הלא-מודע: פסיכותרפיה ודת**, דביר, תשמ"ה-1985.
 פרנקל ויקטור: **השאיפה למשמעות**, דביר, תשמ"ה-1985.
 פרנקל ויקטור: **הזעקה הלא נשמעת למשמעות-הפסיכותרפיה וההומניזם**,
 דביר, תשמ"ב-1982.
 פרנקל ויקטור: **האדם מחפש משמעות- מבוא ללוגותרפיה, ממחנות המוות
 אל האכסיסנציאליזם**, דביר, תשל"ל-1970.
 זכור [כתב עת] – קובץ תיעודי למסירות נפש בגיא ההריגה, אגודת זכור, בני ברק.

מראי מקומות

התמונות המופיעות בביטאון זה, הינן מארכיון בית לוחמי הגטאות.

1. **האדם מחפש משמעות**, עמ' 18.
2. **האדם מחפש משמעות**, עמ' 127.
3. **הזעקה הלא נשמעת למשמעות**, עמ' 30.
4. **הזעקה הלא נשמעת למשמעות**, עמ' 31.
5. יעקב וינברגר: **בדרך לאושוויץ**, קובץ "זכור" ח', עמ' 107-111, תשמ"ז-1987.
6. הלינה בירנבאום: **החיים כתקווה**, עמ' 14-17, הוצאת המחברת, תשס"ד-2004.
7. חנה איילנברג: **התנגדות רוחנית בגטו לודז'**, עמ' 167-172, קובץ "זכור" ח' תשמ"ז-1987.
8. חוה ברונשטיין: **פסח תש"ה ברייניקנדרוף**, עמ' 172, קובץ "זכור" ח' תשמ"ז-1987.
9. בורוכוביץ גולני: **ילדות נעורים בסופה**, עמ' 27-28, הוצאת המחברת, תש"ס-2000.
10. רבקה בסמן-בן-חיים: **עם השיר כשיריון בתוך לחמת נשים**, עמ' 77-80.
11. פרופ' יפה אליאך: **ליל הסדר בברגן-בלזן**, עמ' 91-93, קובץ "זכור" ג' – תשמ"ג.
12. סמי פדר: **הנס במחנה-בונצאלו**, עמ' 85-87, קובץ "זכור" ח' תשמ"ז-1987. (תורגם מתוך "די גאלדענע קייט")
13. דבורז'צקי. מ: **ירושלים דליטא במרי ובשואה**, עמ' 215-240, הוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל, תשי"א-1951.
14. **תפילת הנשים בטרבלינקה** מתוך אוירבך רחל: **בחוצות ורשה**, עמ' 141-142, עם עובד, תשי"ד-1954. וגם בתוך י. אייבשיץ: **האישה בשואה**, כרך א, 96-97.
15. **הסידור באושוויץ: בתוך כץ-קיבל גולדה: הסידור באושוויץ בתוך ספר לאסק**, עמ' 541-543. וגם בתוך י. אייבשיץ: **האישה בשואה, כרך א**, עמ' 92-93.
16. **הינדה פלמן-פרנר: אורות מאופל**, בתוך **לחמת נשים**, עמ' 91-95.
17. **מיומנו של המורה אברהם לוי** בתוך ארד יצחק, גוטמן ישראל, מרגליות אברהם: **השואה בתיעוד**, עמ' 163-164, יד ושם, תשל"ח-1978.
18. **בזכות נרות שבת בתוך י. אייבשיץ: האישה בשואה**, כרך א, עמ' 132-135.
19. מאיר דבורז'צקי: **על מסירות-נפשן של הנשים הדתיות בגטו-וילנא**, בתוך י. אייבשיץ: **האישה בשואה**, כרך א, עמ' 172.
20. **אדית הצדיקה**, מתוך **ספר וישוגרוד**, עמ' 52. גם בתוך י. אייבשיץ: **האישה בשואה**, כרך א, עמ' 172-173.
21. **בית הכנסת בטרבלינקה בתוך מ. אליאב: אני מאמין - עדויות על חייהם ומותם של אנשי אמונה בימי השואה**, עמ' 115-116, מוסד הרב קוק, תשמ"ח.
22. זלץ – פרדרבר ברטה: **והשמש זרחה**, עמ' 107-105.

23. אליאך יפה: **שמירת המסורת היהודית בקרב האסירים היהודים במחנות הריכוז**, בתוך גוטמן ישראל, מנבר רחל [עורכים]: **מבנה ומגמות- דמות האסירים היהודים במחנות**, קובץ הרצאות ודיונים, יד ושם, תשמ"ד-1984. עמ' 157-166.